

Херсонський державний університет
Факультет психології, історії та соціології
Кафедра історії України та методики викладання

В.Я. Павленко

Запорозьке козацтво на території Херсонщини

Видання 2-е, доповнене

Херсон-2014

Павленко В.Я. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання.

Запорозьке козацтво на території Херсонщини. Видання 2-е, доповнене.

Рецензент – Сусоров В.Д. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії України та культури професійного спілкування Херсонського національного технічного університету.

Обговорено на засіданні кафедри історії України та методики викладання Протокол № 8 від 13.01.2014 року.

Розглянуто на засіданні вченої ради факультету психології, історії та соціології Протокол № 5 від 20.01.2014 року.

Рекомендовано до друку Вченою радою ХДУ Протокол № 6 від 27.01.2014 року.

Павленко В.Я. Запорозьке козацтво на території Херсонщини. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2014. – 79 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Запорозьке козацтво на території сучасної Херсонщини з кінця XV до початку XVIII ст.	11
РОЗДІЛ 2. Кам’янська та Олешківська Січі – осередки запорозького козацтва	23
РОЗДІЛ 3. Козацтво на Херсонщині в часи існування Нової Січі (1734-1775 рр.).....	34
РОЗДІЛ 4. Запорожці на Херсонських теренах після ліквідації Нової Січі (кінець XVIII - початок XIX ст.).....	43
РОЗДІЛ 5. Сидір Білий – перший кошовий отаман Чорноморського козацького війська.....	55
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	68
ДОДАТКИ	76
Додаток А. План Олешківської Січі. Гравюра кінця XIX ст.....	76
Додаток Б. План Кам’янської Січі. Гравюра кінця XIX ст	77
Додаток В. Намогильний хрест кошового отамана Костя Гордієнка.....	78
Додаток Г. Дніпрові пороги. Розташування Січі у різні періоди її існування	79
Додаток Д. Військово-адміністративний поділ Нової Січі.....	80

ВСТУП

Історія запорозького козацтва завжди була невід'ємною складовою історії української державності, так як саме козацтво стало ініціатором її відновлення і захисником. Цей факт зумовлює важливість дослідження даної проблеми саме зараз, коли перед усім українством стоїть завдання розбудови і становлення своєї держави. Для досягнення поставленої мети кожен громадянин повинен усвідомлювати, що країна в якій він живе, має давні державні традиції і пам'ятати, що носієм цих традицій довгий час було запорозьке козацтво.

Таким чином, проблеми, що розглядаються в даній роботі, мають велике значення, зокрема для поглибленого вивчення історії рідного краю, формування почуття патріотизму його мешканців, незалежно від їх національності та віку.

Ця тема повинна розроблятися і досліджуватися якомога ширше, щоб розуміти, що Херсонщина – історично українська територія. Про це переконливо свідчать чисельні факти проживання і діяльності на її теренах ще задовго до заснування Херсона, запорозьких козаків, які стали піонерами господарського освоєння нових земель.

Висвітлення даної проблеми є також важливим аспектом у викладанні історії рідного краю в загальноосвітніх школах області, що сприятиме як вдосконаленню знань учнів з історії краю, так і вихованню в них необхідних моральних якостей, усвідомлення своєї приналежності до українського народу та його героїчних звершень.

Існує достатньо наукових досліджень, присвячених історії запорозького козацтва загалом, в яких містяться відомості з даної проблеми. Такі відомості ми зустрічаємо як в працях дослідників минулих років, так і в роботах сучасних авторів.

Вже у XVIII ст. в праці С. Мишецького було подано відомості про місце розташування Кам'янської та Олешківської Січей [53].

Однак першим серйозним дослідником запорозького козацтва слід вважати А. Скальковського, який подає досить детальну політичну історію запорозького козацтва в 1734-1775 р. [80]. Головна заслуга дослідника полягає в залученні до наукового обігу архіву Коша останньої Запорозької Січі, частина якого на сьогоднішній день втрачена. В історичному дослідженні А. Скальковського висвітлено також долю запорозького козацтва після ліквідації Січі. В зазначеній праці згадуються, зокрема події, пов'язані з перебуванням козацтва в межах сучасної Херсонщини.

Надзвичайно велике значення мають і праці одного з найкращих знавців запорозької старовини Д. Яворницького, який шляхом опрацювання величезного документального матеріалу і власних розшуків дослідив топографію Кам'янської і Олешківської Січей, кордони запорозьких Вольностей, господарський побут козацтва на землях Херсонщини [37, 91, 92, 93].

В 1913 р. археологічні розкопки Кам'янської Січі провів В. Гошкевич, що дозволило суттєво збагатити відомості про систему її оборонних споруд та розміри, побут та господарство її мешканців.

Роль козацтва в колонізації херсонських степів простежив Д. Багалій у своїй маловідомій широкому загалу монографії [12].

Традиції наукового дослідження в 1920-1 рр. продовжила популярна сьогодні Н. Полонська-Василенко, але її головні праці з Історії козацтва, що торкаються й проблеми перебування його на землях сучасної Херсонщини, залишаються недосяжними для основної маси дослідників [70].

В 1930 р. під час сталінського погрому української історичної науки було знищено готовий до друку за редакцією М. Грушевського збірник "Полуднева Україна", де містилось багато матеріалів з даного питання [21, с. 12].

В 1930-1950-х рр. на історію козащини фактично було накладено табу, про що промовисто свідчить історія Херсонщини з серії «Історія міст

і сіл Української РСР.» Проте і в цих умовах знаходились люди, яким не байдужа була історія козацтва. Це, насамперед, видатна українська дослідниця козацтва О.Апанович яка, незважаючи на недоброчливе ставлення з боку владних структур, все ж створила ряд праць, присвячених історії козащини, в тому числі козацтва на Херсонщині [8]. В своїх роботах О.Апанович показала діяльність запорожців по перетворенню Херсонщини на неподоланий бар'єр на шляху татаро-турецьких нападів.

Ще одним дослідником козащини в ці нелегкі для історичної науки роки став В.О. Голобуцький який у своїх працях, попри марксистсько-ленінську догматику, спростував уявлення про "соціальну рівність" козацтва у херсонських степах [28].

За останні роки з'явилась ціла низка досліджень з історії козацтва на Херсонщині, які переважно мають науково-популярний характер.

Перш за все заслуговують на увагу публікації С.Г. Водотики, в яких дослідник висвітлює ряд питань, пов'язаних з проблемою запорозького козацтва на Херсонщині. Це питання історіографії козацтва на Херсонщині, причин ліквідації Запорозької Січі [21, 22, 23].

Помітний внесок в дослідження даної теми, зокрема питання про Кам'янську та Олешківську Січі, внесли такі дослідники козащини, як А.Сокульский та М.Оленковський [83], а також А. Зубков [38].

Не можна обминати увагою роботу одеських науковців А.Д. Бачинського і О.А. Бачинської, присвячену долі запорозького козацтва після ліквідації Запорозької Січі [15]. В дослідженні, зокрема, висвітлюються питання, пов'язані з тогочасними подіями на Херсонщині.

Слід згадати і про роботу в даному напрямку краєзнавця О.Ю. Паталаха, в праці якого простежується спроба прослідкувати діяльність запорозького козацтва на території сучасної Херсонщині з часу його появи і до ліквідації Запорозької Січі [67].

Свій внесок в розробку даної проблеми внесли відомі публіцисти Ю. Голобородько [26,27] та А. Вірлич [70].

Для цілісного уявлення про стан дослідження проблеми перебування запорозького козацтва на теренах сучасної Херсонщини, доцільно додати, що свій вагомий внесок у розробку цього питання внесли також працівники краєзнавчих музеїв області [84] та Херсонського обласного архіву [63]. В 2009 р. з'явилась стаття В. Павленка про перебування козаків на Херсонщині після ліквідації Нової Січі [64].

Джерельна база історії українського козацтва, що формувалася протягом понад трьох століть, спочатку була уже потужною й багатогранною. Однак той факт, що Українська держава довго не була самостійною, спустошення, які чинились в Україні під час численних збройних конфліктів, особливо в роки «Руїни», Першої та Другої світових війн, соціальних потрясінь ХХ ст., не минули безслідно. Цілеспрямовані нищення та пограбування українських архівосховищ навіть у мирний час призвели до величезних втрат і надзвичайно глибокої фальсифікації та деформування джерельної бази історії України козацької доби, тобто ХV–ХVІІІ ст.. Досить сказати, що в часи «Руїни» було знищено гетьманський архів у Чигирині, така сама доля спіткала гетьманський архів у Батурині, коли місто зруйнували карателі Петра І у 1708 р. Кількаразові спустошення Запорозької Січі негативно відбилися й на стані випродукованих нею джерел: архів Старої Січі було майже повністю знищено, а його незначні рештки (головним чином дипломатичне листування) розпорошено по архівосховищах Росії (Москва, Петербург), Польщі (Варшава, Краків), Туреччини (Стамбул), Швеції (Стокгольм, Упсала), Німеччини (Мюнхен, Бремен, Штутгарт) та ін.. Внаслідок вищезгаданих причини виникла парадоксальна ситуація: потенційні можливості матеріалів закордонних архівосховищ щодо історії козацтва нині є більшими, ніж українських. До того ж збереглися переважно джерела іноземного походження, створені урядами, установами чи особами. Які здебільшого були вороже налаштованими до козацтва та української державності.

У період перебування Наддніпрянщини, колиски козацтва, під владою Польсько-Литовської держави, джерела відкладались переважно в архівосховищах останньої. З моменту її переходу під владу Московського царства, особливо після сумнозвісних Андрусівського перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р., джерела з історії козацтва почали зберігатися в основному в Москві та Петербурзі. Згадаємо й деякі інші акти, котрі пояснюють нинішній стан джерельної бази зокрема, загибель низки зарубіжних архівосховищ, у котрих відклалися потужні пласти джерел з історії України козацької доби. Російські війська фельдмаршала Мініха під час взяття Бахчисараю (1736 р.) завдали значних втрат архіву Кримського ханства, і він майже повністю був знищений протягом подальших російсько-турецьких війн та приєднання Криму до Російської імперії. Гітлерівці під час придушення Варшавського повстання 1944 р. зруйнували частину варшавських архівосховищ з унікальними документами. Унаслідок пожежі у Бібліотеці АН СРСР в Ленінграді (1985 р.) згоріли не тільки унікальні колекції стародруків, а й чимало рукописних джерел з історії України.

Краще склалася доля архіву Коша Нової Запорозької Січі, документація якого охоплює нині кінець XVII– XVIII ст., переважно 1734-1775 рр. Однак і його матеріали зазнали відчутних втрат. Зокрема, чимало джерел з архіву Коша зберігалось у архіві Катеринославської духовної консисторії, але практично всі вони загинули у післяреволюційні роки. Досить значні рештки архіву Коша, що зберігалися в Одесі, нині складають фонд 229 Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України) у Києві. За деякими даними, інша частина матеріалів Коша міститься в петербурзьких архівах.

Тільки в наш час почалось здійснення давніх мрій українських археографів: видано документи Нової Січі, які містяться у фонді 229 ЦДІА України у Києві. Вже побачили світ кілька томів серії «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (загалом понад 2 тисячі документів), перевидано каталог

справ фонду. У цих томах повністю видрукувано 27 справ фонду, який налічує всього понад 365 справ. Якщо додати вже підготовлені до друку томи, то все одно друкована частка становитиме лише 10 відсотків усіх матеріалів фонду.

Що стосується джерельної бази даної проблеми, то вона досить широка. Однак автор, на жаль, має доступ далеко не до всіх можливих джерел по даній темі.

Так, в процесі роботи нами були використані літописні відомості козацьких часів на Україні [19], документи часів визвольної війни Б.Хмельницького [36]. Більш глибокому розкриттю теми сприяло також використання ряду документів часів існування Нової Січі, опублікованих одеським Товариством історії та старожитностей [51].

Відомості про існування запорозького козацтва на Херсонщині після ліквідації Запорозької Січі ми мали змогу знайти серед документів Державного архіву Херсонської області [1,2,3,4,5,6].

Таким чином, праці дослідників історії козащини та ряд джерельних відомостей дали нам змогу прослідкувати діяльність козацтва на херсонських землях з часу його зародження і до початку XIX ст., коли запорозьке козацтво як таке повністю зникає з території сучасної Херсонщини.

Однак названі вище роботи хоч і збагачують історіографію проблеми, але, звичайно, далеко не вичерпують її, а вимагають поглибленого вивчення та систематизації тих матеріалів, що ми маємо в своєму розпорядженні.

Виходячи із сказаного, автор вважає можливим пропонувати комплекс проблем під назвою «Запорозьке козацтво на території Херсонщини» як тему даної роботи, хронологічні рамки якої охоплюють кінець XV- початок XIX ст. Саме цей період і став об'єктом вивчення і дослідження запорозького козацтва на предмет його існування та

діяльності на території сучасної Херсонщини, тобто Херсонської області в межах існуючого адміністративно-територіального поділу.

Метою роботи є спроба на основі аналізу фактичного матеріалу з архівних джерел та літератури розкрити найважливіші етапи життя і діяльності запорозького козацтва на території Херсонщини, а також визначити його внесок в процес заселення та господарчого освоєння нашого краю. Автор не претендує на наукову новизну, вважаючи це видання науково-популярним.

Практичне значення даної роботи полягає, на наш погляд в тому, що автор зібрав, проаналізував і узагальнив досить значний за об'ємом фактичний матеріал, надавши йому системного характеру і чіткої структури, що дає можливість використати його в різних сферах.

Ми сподіваємось, що матеріали роботи знайдуть своє практичне використання при вивченні курсу історичного краєзнавства як в загальноосвітніх школах, так і у вузах. Зокрема, їх можна використати при підготовці до лекцій, доповідей, практичних занять, а також в краєзнавчій діяльності.

РОЗДІЛ 1

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ХЕРСОНЩИНИ З КІНЦЯ XV ДО ПОЧАТКУ XVIII СТ.

З давніх часів протягом багатьох століть землі сучасності Херсонщини, так само як і увесь південь України, були ареною боротьби слов'янських народів з кочівниками.

На степових землях Північного Причорномор'я в давні часи кочували скіфи та сармати, печеніги і половці. Пізніше, в XII ст. ця територія була захоплена Золотою Ордою, в другій половині XIV-XV ст. – Великим Князівством Литовським, а потім Туреччиною. Однак, ні давні кочівники, ні слов'яни, ні турецькі завойовники поселень тут не засновували. Цей факт є цілком зрозумілим. Адже недоцільно і небезпечно засновувати поселення на території, за яку весь час боролись кілька могутніх держав епохи Середньовіччя.

Тому цілком закономірним є те, що першими поселеннями на території Північного Причорномор'я стали військові фортеці, ряд яких було засновано в кінці XV ст. Туреччиною, після входження під її протекторат Кримського ханства.

Турецькі фортеці стали опорними пунктами для нападів мусульманських яничарів на православне слов'янство, передусім на українців, поселення яких на той час закінчувалися біля Кам'янця-Подільського, Брацлава, Канева і Черкас, а на Лівобережжі – біля Чернігова й Путивля.

Землі ж сучасної Херсонщини стали місцем знаходження форпостів турецьких нападів на Україну. До них належать фортеці Іслам-Кермен (сучасне м. Каховка), заснована 1506 р., Тягиня (с. Тягинка, Береславського р-ну) – 1492 р., Кизи-Кермен (Берислав) і Тавань (поблизу Берислава) – кінець XV ст. [63, с.22-23].

Велике князівство Литовське і Велике князівство Московське не вживали ніяких заходів для приборкання войовничого сусіда. І тоді на історичну арену виходять збройні сили, створені самим народом – козацтво.

Новою тут була тільки назва. Саме ж заняття було вже давно відоме українцям. Деякі дослідники вважають, що корінням своїм козацтво сягає ще у XI - XIII ст., коли господарями степу були попередники козаків – бродники і берладники, які наганяли жах на половців та руських купців [31, с. 24-35].

Мабуть не випадково, що перші документальні згадки про козаків України повідомляють про їхні походи проти татар. Так, про об'єднані збройні сили козаків, про згуртовані їх загони повідомляє документ 1492 року. Це – лист Великого Князя Литовського до Кримського хана Менглі-Гірея, в якому автор обіцяє обшукати козаків та покарати винних [34, с. 82-83].

До речі, ця подія відбулася на Дніпрі, біля турецької фортеці Тігенє (нинішнє село Тягинка, Білозерського р-ну., Херсонської області), де козаки розбили корабель Кримського ханства [63, с.23].

З цього часу і аж до кінця XVIII ст. територія нашої області була тереном діяльності запорозького козацтва – феномена, що став стрижнем, навколо якого формувалася українська нація і державність.

Подальші сліди перебування запорозького козацтва на землях сучасної Херсонщини в кінці XV-XVI ст. також пов'язані з боротьбою їх проти кримсько-татарської загарбницької політики.

Про це свідчать згадки про здійснення козацтвом військових походів на "таванські городки", як називали козаки турецькі фортеці.

На своїх судах - чайках йшли запорожці по Тавані. Протягом тижня 1523 року козаки на чолі з Криштофом Кмітичем та Семеном Полозовичем перешкоджали татарській кінноті від переходу через Тавань, після чого здійснили набіг на турецьку фортецю Очаків [63, с. 23].

В 1543 р. козаки розгромили татар біля р. Каїрки [34, с 236].

Ширших масштабів і більшої організованості набуває діяльність козацтва після заснування Запорозької Січі. Не залишилась осторонь цих подій і територія нашої області. З ними пов'язана постать першого козацького гетьмана, засновника Січі князя Дмитра Байди-Вишневецького.

Вже в другій половині XVI ст. за Січчю визнавалося право самостійності в питаннях зовнішньої політики. Про це свідчать відомості, що уряд Івана IV вів переговори з запорожцями, обминаючи польську владу.

Іван Грозний підтримав пропозицію Д.Вишневецького здійснити в 1556р. спільний похід на Крим [87, с. 97]. Шлях союзників, отже, проходив через території, які нині входять до складу Херсонської області. Об'єднані війська напали на Іслам-Кермен, але татари мали про них звістку і замаскувалися у фортеці. Козаки лише захопили табуни коней. На зворотньому шляху вони самі зазнали нападу татар, та козаки влаштували в очеретах засідку і завдали ординцям поразки.

14 жовтня 1556 р. Дмитро Вишневецький, керуючи запорозькими козаками, здобув Іслам-Кермен, як вказується в літописі того часу, "людей побил и пушки вывез" [87, с. 98].

В 1558 році Вишневецький з загоном російських ратників звільнили від ординців Таврію аж до Перекопу [34, с.124].

Після захоплення в полон та загибелі в 1563 р. Д.Вишневецького запорожці не припиняли боротьби.

В 1575 р. козаки під керуванням гетьмана Богдана Ружинського здобули Перекоп і спустошили Крим. Наступного року запорожці напали на Іслам-Кермен. Фортецю було здобуто, але під час штурму загинув Ружинський [34, с. 146-147], після цього хан довго не наважувався відновити цей замок і він тривалий час лежав у руїнах.

У 30-ті рр. XVI ст. боротьбу запорожців проти татар і турків очолював кошовий отаман Богдан Микошинський. Козаки під його

проводом здійснювали напади на ординців біля Бургунського і Таванського перевозів [91, с. 38].

З 1586 р. є відомості про перебування на землях сучасної Херсонщини, зокрема на чатах біля Тавані Криштофа Косинського, у майбутньому гетьмана України, провідника національно-визвольного повстання 1591-1593 рр. [34, с. 169]. До речі, козацькі повстання, які почалися у 90-х рр. XVI ст. проти польської шляхти, відволікли запорожців від боротьби з татаро-турецькими загарбниками. Користуючись цим, в 1593 р. ординці зруйнували Запорозьку Січ [28, с. 107].

Однак цей захід не в змозі був спинити лицарське військо в його благородних намірах захисту рідної землі та відплати ворогам за заподіяне лихо. Навпаки, на період кінця XVI ст. відносяться перші згадки про козацькі морські походи. Однією з таких є лист кримського хана Казі-Гірея II до коронного канцлера і великого гетьмана Яна Замойського в 1598р., в якому хан скаржить на напад козаків на Килію, Білгород, Тягиню, Сілістрію та інші міста чорноморського узбережжя, захопiti козаками турецьких кораблів, внаслідок чого було нанесено такого збитку, "якого до сих пір не бувало" [52, с. 128].

Як видно з вище сказаного, ці події не обминули і території, яку нині займає Херсонська область. Це закономірно, адже, як правило, козаки рухалися на чайках по Дніпру до Чорного моря і їхній шлях неминуче пролягав через землі сучасної Херсонщини, на яких було розташовано ряд турецьких фортець.

Так, в силу багатьох причин, які склалися на той час в політичному житті нашого континенту, благодатні землі Північного Причорномор'я, на яких розташована нині і Херсонська область, використовувалися далеко не за призначенням. Родючі безмежні степи були ареною сухопутних сутичок запорозьких козаків з ворогами, що зазіхали на їхню землю, а густа мережа

річок з величезною кількістю риби стала шляхом морських походів та місцем боїв запорожців проти ворогів.

Однак за деякими даними, вже в кінці XVI ст. в південних степах козаки починають засновувати свої зимівники [50, с. 25]. Це стало першим кроком на шляху колонізації та освоєння південноукраїнських земель. І цей крок зробило запорозьке козацтво.

Початок XVII ст. ознаменувався поживленням військових дій козацтва у південному напрямку, яке було пов'язане з Ім'ям Гетьмана України Петра Сагайдачного. Безпосереднє відношення до цих подій мала і територія, яку займає нині Херсонська область.

Так, землями сучасної Херсонщини рухалися запорожці під час походу на Перекоп, під проводом П.Сагайдачного. Похід виявився вдалим, і в 1606 році Перекоп було здобуто [67, с. 5].

З перших років XVII ст. починається епоха великих морських походів запорожців. .

Найбільша кількість даних про чорноморські походи запорожців припадає на період. 1616-1628рр. Це не випадково, адже якраз тоді походи запорожців досягають найбільшого розмаху. Так, турецький візир в своєму листі до Сигізмунда III (від 1.07.1616 р.)вимагає він польського короля приборкати козаків, що напали на Молдавію. Інша частина запорожців, за словами візира, здійснила морський похід на Білгород і Тягиню [52, с. 129].

Турки вживали ряд заходів для перешкоди руху козаків до Чорного моря. Ці заходи також пов'язані з територією Херсонщини.

Наприклад, джерела свідчить про залізні ланцюги для перешкоди руху запорозьким чайкам, які були протягнуті від Кизи-Кермену, до Іслам-Кермену через Тавань [14, с. 96]. Та це не завадило запорожцям здійснювати морські походи, Кмітливі козаки, користуючись темрявою ночі, пускали за течією кілька зрубаних дерев, ті піднімали брязкіт ланцюгами. Татари починали стріляти, поки не вистрілювали всі свої

снаряди, і потім козацька флотилія проходила вільно. А здебільшого застосовували інший спосіб: не доходячи до Іслам-Кермена, вони приставали до берега, перетягували по суші свої човни до якої-небудь побічної річки, яких на той час в нижній течії Дніпра була велика кількість, і по ній впливали на початковий шлях набагато нижче ворожих укріплень. Таким чином запорожці уникали перешкод на шляху і продовжували здійснювати напади на турецькі міста.

Успішними морськими воєнними діями, що мають відношення території Херсонської області був ознаменований 1616 рік. Навесні під проводом П.Сагайдачного 2 тисячі запорожців розбили в Дніпровському Лимані 14-тисячний турецький загін та ескадру під командуванням Алі-Паші. Козаки захопили 15 галер і біля 100 допоміжних суден. Самому Алі-паші з труднощами вдалося втекти [87, с. 105].

Херсонські ж степи в 1620 р. стали свідком нового походу П.Сагайдачного з п'ятитисячним загоном кіннотників під Перекоп. У відомостях про цей похід сказано, що в степу козаки розгромили сторожовий відділ ординців. Потім підійшли до самого Перекопу і знищили семитисячний загін татар, що виступив проти них. Запорожці визволили з неволі понад три тисячі своїх земляків [25, с. 5,15].

Діяльність славного гетьмана на теренах Херсонської області залишила свій слід і в її топоніміці. Так, в районі Голої Пристані знаходяться рукави Дніпра Сагайдачна і Сагайдачна пристань.

Гідним послідовником П.Сагайдачного став гетьман Михайло Дорошенко, діяльність якого також не обминула херсонські землі. Це засвідчують згадки про здійснення влітку 1628 р. великого походу на Крим на допомогу хану Мухамед-Гірею запорожцями на чолі з М.Дорошенком.

Свою участь в боротьбі з турецьким ставлеником на кримський престол вони пояснювали необхідністю зруйнування фортеці Іслам-Кермен, побудованої біля переправи через Дніпро, а також мали на увазі не допустити побудови інших фортець.

Здобувши Іслам-Кермен, запорожці зруйнували укріплення і перевезли в Січ 20 гармат, а потім почали готуватись до морського походу проти турецьких фортець в Криму [87, с. 120-121].

Але подальші дії виявились для них невдалими. Під Кафою загинув М. Дорошенко і запорожці залишившись без ватажка, мусли повернутися назад.

В 1641 р. козаки знов замішалися в кримські справи, але знову невдало. У ті часи припиняються і морські походи козаків.

Новий сплеск діяльності козацтва на таврійських територіях починається разом з початком Визвольної війни.

За деякими даними, перший бій Богдана Хмельницького та його соратників з ляхами відбувся на березі дніпровського Лиману [78].

Як відомо, у визвольній війні союзниками козацького війська були татари, і тому гетьман прагнув укласти мир з кримським ханом і його османським патроном.

У 1649 р. Хмельницький підписав так званий "Морський договір" з турецьким султаном де, зокрема, йшлося про те, що козакам дозволяється плавати по Чорному і Мармуровому морю, зупинятися в портах, в'їжджати в них без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

Щоб затримати своєвільників, які схочуть на море вибігати, військо запорозьке, з відома султана мало заснувати від Січі до Дніпрового лиману кілька портових міст [36, с. 621]. Однак подальші події примусили Хмельницького відмовитися вір цих планів і дозволити хану відбудувати зруйновану Дорошенком фортецю Іслам-Кермен [47, с. 128].

На жаль, татари виявилися ненадійними союзниками і боротьба продовжувалась.

Найбільш яскравим уособленням боротьби запорожців з турками і татарами в легендарний кошовий Іван Сірко, діяльність якого безпосередньо пов'язана з територією, що нині має назву Херсонщина.

Херсонські землі були плацдармом ряду походів запорожців під проводом І.Сірка, спрямованих проти турок і татар.

1660 р. Сірко водив козаків під Очаків, де січовики знищили передмістя та взяли багатьох в полон. Одночасно частина його війська атакувала Іслам-Кермен. Цей загін також мав перемогу [92, с. 203]. Того ж року відбувся похід у Крим, де була спустошена його північна частина.

Осінь 1663 р. почалася спільними діями запорозьких козаків і солдатів російського гарнізону, що мали на меті перешкодити походу ханських орд на Україну.

Солдати російського гарнізону і запорозькі козаки перебували під об'єднаним командуванням начальника гарнізону Г.Косагова і кошового отамана І.Сірка.

11 жовтня запорозьке військо підійшло до Перекопа. Бій закінчився поразкою татарського війська, яке зазнало великих втрат.

16 жовтня запорозькі і російські солдати повернулись без матеріальних втрат, “с обозом и пушками в целости” [8, с. 173].

Загалом І.Сірко здійснив не менше 20 великих і безліч малих походів на нижньодніпровські фортеці, Перекоп, Очаків тощо. Велика частина цих походів відбувалася в межах сучасної Херсонщини.

Це підтверджують відомості про похід на Крим (1665), чотири походи на Крим у 1668 році, похід на турецькі фортеці Іслам та Джан-Кермен (1671) [20, с. 43].

Про успішну боротьбу запорожців на чолі з І.Сірком говорить також подія, що відбулася 1674 року на Тавані, де козаки розгромили загін Калги-султана, який після наскоку на Україну повертався до Криму, відбили ясир, а власний намет Калги-султана, як трофейний, надіслали в дарунок гетьманові [20, с. 43].

В 1675 році І.Сірко здійснив новий похід у Крим, де запорожці під його керуванням визволили понад 7 тисяч невільників [50, с. 38]. З цим

походом пов'язана трагедія, яка сталася в Чорній долині, на межі нинішніх Чаплинського та Каховського районів Херсонської області.

Суть трагедії зводиться до того, що за наказом Сірка невірників, які не хотіли повертатися на Україну було порубано. Кількість цих людей складала близько двох тисяч чоловік [92, с. 329].

Ця подія дає привід для неоднозначної моральної оцінки кошового отамана. Напрошується думка, що Сірко дещо перебільшував значення загальної боротьби проти "невірних", не помічаючи за нею долю окремих людей. І все ж ця подія не може применшити заслуг легендарного кошового як видатного воєначальника і патріота своєї батьківщини, вищевказаний вчинок якого хоч і вражає своєю жорстокістю, однак він був продиктований передусім пориванням захистити Україну від майбутніх нападів ворога. А ворогом номером один для України Сірко вважав турецько-татарських мусульман.

Цими ж переконаннями була продиктована і активна участь запорожців на чолі з Сірком в російсько-турецькій війні 1677-1676 рр., причому основні сили запорожців під проводом Сірка діяли над Дніпровський лиманом.

Перебуваючи на лимані, козаки взяли на абордаж кілька турецьких каторг і суден з припасами, що прямували до Очакова і Кизи-Кермена. З усієї флотилії врятувалось лише одне судно, а Сіркові дісталось сім гармат та двадцять прапорів, які він надіслав гетьману. Кіш в ясирем та трофеями Сірко залишив біля Кардашинки над Дніпром [8, с.288].

Того ж року паша Кара-Мустафа наказав відбудувати раніш побудовані козаками фортеці в пониззі Дніпра. Та тільки спорудження цих фортець почалося, Сірко на чолі 15-тисячного загону запорожців напав на воїнство паші, побив його, забрав татар, худобу та коней, розігнав турків робітників та охоронців яничарів [20, с. 47].

Після смерті І.Сірка в 1690р. боротьба не вщухала. Важливі події відбувалися в нашому краї і під час війни 1686-1700рр.

Так, у червні 1690 р. 3 тисячі татар та яничарів із Кизикермену сунули на Лівобережжя, але були розбиті козаками.

У липні цього ж року правобережні козаки Семена Палія та лівобережні Івана Новицького напали на Кизикермен. Одночасно запорожці в пониззі Дніпра атакували на татарську флотилію [23].

В 1692 р. Семен Палій завдав тяжкого удару по Тягині. В лютому-березні він та лівобережні козаки лубенського полковника Свічки знову напали на Кизикермен, захопивши багато полонених. В цей час загін запорожців, донських козаків і гетьманських козаків захопили на Сиваші каланчу, здобувши 8 гармат, прапори, зброю і полонивши більше 200 татар [50, с. 39].

На херсонських просторах залишив свій слід і гетьман І.Мазепа, який у 1595р., керуючи російсько-козацькою армією з Шереметєвим вирушив у пониззя Дніпра, виконуючи наказ Петра I про необхідність виходу до Чорного моря.

Джерела повідомляють, що 24 липня 1695 р. війська підійшли до Кизикермену і розпочали облогу [19, с. 552]. Невдовзі місто було взято. Були захоплено багато трофеїв, причому із захоплених гармат було відлито дзвін Кизикермен для Успенської церкви в Полтаві, який нині зберігаються в полтавському краєзнавчому музеї [23].

Невдовзі здалися й інші таванські фортеці, що суттєво послабило турецько-татарські позиції в Північному Причорномор'ї.

Однак в 1697 р. татаро-турецьким військом була зроблена спроба відвоювати втрачені позиції. Видатний дослідник козаччини XIX ст. Д. Бантиш-Каменський описує ці події так: "Хан с кримцами и сераскир Али-паша с турками заняли оставленный запорожцами Аслан-Кермен, а султан Кизи-Гирей с белгородскими татарами и пушками приближался также к Кизикермену. Началась осада сей крепости и Таванской" [13, с. 350-351].

Проте зусилля татаро-турецького війська не мали успіху і осада фортець була знята. Та після воєнних дій фортеці потребували серйозного

ремонту. І в 1698 р. Мазепа і князь Долгорукий на чолі російсько-казацьких військ ходили навесні до Кизикермена "чтоб исправить завоёванныя крепости и снабдить их свежим гарнизоном." [13, с. 353].

Є відомості, що під час цього походу російсько-казацькі війська мали кілька сутичок з татарами під Перекопом, які завершилися поразкою татар [13, с. 353].

В результаті російсько-турецької війни нижньодніпровські фортеці були ліквідовані, це значно полегшило українцям заселення нашого краю.

Однак ще протягом XVII ст. на території нинішнього Білозерського району виникли козацькі зимівники. Це Білозерка, Широка Балка, Томина Балка, Чернобаївка. Зокрема, у Білозерці козацьке поселення розташоване в південно-західній частині біля кургану Кебиха [78].

В умовах пограниччя та частих військових сутичок найбільш сприятливі умови на цих територіях існували для розвитку мисливства, рибальства та інших промислів - бортництва і добування солі в Прогнойських озерах. Ще в 40-х рр. XVII ст. Туреччина скаржилась російському царю на те, що запорожці самовільно добувають сіль в Прогноях.

Однак козаки вважали прогнойські озера своїми і вивозили звідти сіль до Станіславського мису, а також до балок Широкої і Солонець, звідки вона транспортувалась далі – в Січ та інші райони України [78].

Після ліквідації турецьких фортець у пониззі Дніпра, на початку XVIII ст. в степах Північного Причорномор'я з'являються сприятливі умови для розвитку землеробства.

Виходячи з вищесказаного, можна сказати, що XVII ст. на землях сучасної Херсонщини було позначене активною діяльністю як з боку запорозького козацтва, яке перебувало в періоді свого розквіту, так і з боку Російської та Османської імперій, для яких ці землі стали зоною великодержавницьких змагань. Це спричинило до великої кількості козацьких походів, спрямованих проти турецько-татарських загарбників, а

також до двох російсько-турецьких воєн, ареною для яких також стали землі сучасної Херсонщини. Результати воєн дали змогу українцям ширше освоювати херсонські землі.

Отже, XVII ст. було не тільки періодом великої кількості політичних подій на території сучасної Херсонщини, але й віком подальшого їх освоєння українським населенням. І надзвичайно важливу роль в цих процесах відіграло саме Запорозьке козацтво.

РОЗДІЛ 2

КАМ'ЯНСЬКА ТА ОЛЕСКІВСЬКА СІЧІ - ОСЕРЕДКИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Наступним, особливо важливим етапом перебування запорожців на території сучасної Херсонщини, стало заснування ними Кам'янської Січі, що розмістилася на мисі Стрілка, утвореному Козацьким річищем та гирлом р. Кам'янки (сучасне село Республіканець Херсонської області) [83, с. 149].

Час її існування визначається 1709-1711 роками, тобто періодом після переходу І. Мазепи на бік Карла XII, що привело до зруйнування за наказом Петра I Старої (Чортотликської) Січі. Є підстави вважати, що в 1730-1734 рр., після виходу з Олешківської Січі до заснування Нової (Підпільненської) Січі, козаки знову повернулись на Кам'янку [92, с. 94]. Як бачимо, період невеликий, проте дослідження залишків Січі 1971-1975 рр., а також пізніше, показали, що вона була досить розвинутою в своїх структурах. Зокремо, Кам'янська Січ мала велике господарче передмістя, біля 40 куренів, церкву. На північному боці Січі частково зберігся досить великий козацький цвинтар, на якому уцілів до наших днів лише могутній вапняковий хрест на могилі кошового цієї січі - Костя Гордієнка [88].

На думку деяких істориків [83, с. 150], на козацьких надмогильних хрестах стояли дати смерті козаків досить значного періоду.

В 1913 р. на місці Кам'янської Січі проводилися перші археологічні дослідження засновником Херсонського краєзнавчого музею В. Гошкевичем.

Знайдені під час розкопок фрагмент селянського посуду, пічні глиняні кахлі, козацькі люльки зараз експонуються в Херсонському краєзнавчому музеї.

Археологічні роботи на Кам'янській Січі відновилися в 50-х та 70-х рр. вченими Інституту Археології АН України. За результатами

досліджень 1970-1990-х рр. було встановлено, то функціонування Кам'янської Січі мало місце не тільки в 1709-1711 та 1730-1734, але і в інші проміжки часу між 1701 та 1730 рр.[43, с. 42-58].

Такі свідчення дають змогу припустити, що, можливо, Кам'янська Січ в різні часи існувала паралельно з іншими центрами запорозького козацтва - Чортомлицькою та Олешківською січами. Очевидно, на Кам'янці та прилеглих місцевостях здавна розташовувались також і запорозькі зимівники.

Повертаючись до подій 1709-1711 рр. треба сказати, що після зруйнування старої Січі козаки змушені були перенести свій осередок якомога далі від центральної влади. Це й зумовило виникнення Кам'янської Січі, місце знаходження якої визначалося прикордонною зоною між Росією та Туреччиною. Такі обставини виникнення Кам'янської Січі дозволяють говорити про неї, як про січ певною мірою нелегальну, що й мало своїм наслідком короткочасне її існування.

Коли в 1710 р. Петро I дізнався про новий осередок козацтва, він запропонував прощення, якщо козаки допоможуть у війні з турками і оберуть нового кошового отамана замість Костянтина Гордієнка - непримиримого противника імперської політики Росії, соратника І.Мазепи в спробі визволити Україну з-під московського іга з допомогою шведського короля Карла XII.

Однак козаки не погодилися на таку пропозицію, думається, що таке рішення було зумовлено передовсім, страхом, який вселяв у запорожців могутній і жорстокий цар Петро I.

Цей настрій знайшов своє відображення і в українському фольклорі. Так, в українській народній пісні говориться, що запорожці не скористалися пропозицією російського царя, щоб "москаль не став їм лоби брить" [91, с. 94].

Іншою причиною відмови запорожців можна вважати сподівання, що Україна звільниться таки від імперського гніту Росії. Це засвідчує той

факт, що наказний отаман Богун написав до Карла XII листа, де закликав короля продовжувати війну з москалями [91, с. 95].

Після цього цар наказав зруйнувати Кам'янську Січ, що було зроблено військами генерала Бутурліна та гетьмана І. Скоропадського [26].

Опинившись в скрутному становищі, козацтво почало шукати нового місця для своєї столиці. Звичайно не могло бути й мови про розташування її в межах Російської Імперії.

Новим притулком для запорожців стало урочище Олешки, що знаходилось під владою кримського хана.

Однак постійно туга за Україною, а також утиски кримського ханства, яке споконвічно ворогувало з українцями, призвели до того, що в 1728 р. вони покинули Олешки і перейшли на Чортомлик [66, с. 9].

Ось як описуються ці події в документі, укладеному з наказу кошового отамана І.Малашевича: "...а паки збунтовавшееся и кошевого себе Ивана Гусака изобразивши и раскол между собою вчинивши на тое ж вышемянутое старое местце и к чортомлыку в гору днепра сошедлы и сечею два года сиделы." [51, с. 73].

Однак, царський уряд, зважаючи на протести Туреччини і Кримського ханства, не зважився прийняти запорожців і вони змушені були перейти знову на Кам'янку, де "... осли були кошом и четири года мешкали"[47]. Таким чином, запорожці перебували в Кам'янській Січі протягом 1730-1734 рр.

Після повернення запорожців під владу російського уряду і заснування в 1734 р. на р. Підпільній Нової Січі, на місці Кам'янської Січі розташувався козацький форпост і переправа [66, с. 10].

Згідно документів, територія городища Кам'янської Січі - це невеличкий мис, що омивається річкою-протокою, Козацьким річищем і гирлом Кам'янки.

Дмитро Яворницький так описує городищі та його пам'ятки: "Величина цієї Січі, по всіх чотирьох лініях визначається таким чином: 115 сажнів в довжину зі сходу, 66 сажнів із заходу, 36 сажнів із півдня.

А саме форма Січі уявляється такою: посеред неї з півночі на південь тягнеться майдан завширшки на півночі 6 сажнів, на півдні - 3 сажні, а обабіч нього тягнуться курені й скарбниці, числом сорок. Один ряд куренів іде вздовж Козацького річища з виходом на захід, а три ряди йдуть від степу, в бік Кам'янки з виходами на схід і на захід. Між останніми трьома рядами так саме як і між першими, тягнеться з півночі на південь площа, що дорівнює в ширину і в довжину першій" [91, с. 104].

Однак і після того, як Кам'янська Січ перестала існувати, її територія залишилась важливим стратегічним пунктом.

Так, у травні 1736 р. на Кам'янці отаборилося російсько-козацьке військо і була ставка фельдмаршала Фон-Мініха [84].

У рапорті кошового отамана Якіма Ігнатовича до Генеральної військової канцелярії від 16 грудня 1754 р. зазначалося: "Тут, в усті Кам'янки, де Січ була, а звідти по Гарду караулів запорожських козаків 200 чоловік нарядити" [84].

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. форпости запорожців знову стали "в уст Кам'янки, те Січ була" вони розташувалися на Січовому городищі [84].

Таким чином, територія Кам'янської Січі, що розташовувалась на землях сучасної Херсонщини, протягом практично всього XVI ст., була як важливим стратегічним пунктом так і землею обітованною запорозького козацтва, його осередком, що виник за складних і трагічних умов як для козацтва, так і для всього українського народу після невдалої спроби вирватися з пут Московщини.

Та не дивлячись на трагічні обставини, з якими пов'язане виникнення та існування Кам'янської Січі, цей етап в історії запорозького козацтва має важливе значення, як політична віха історії нашого краю. Адже Кам'янська

Січ стала першим осередком козацької вольниці на землях Херсонщина. Існування її - це ще одна, хоч і не дуже щаслива, сторінка в "Книзі Буття" запорозького козацтва, яке було основним прогресивним виразником інтересів української нації.

Заснування Кам'янської Січі сприяло також подальшому заселенню нашого краю, що має не менш важливе значення.

Ще одним осередком козащини на території сучасної Херсонської області стала Олешківська Січ, яка була заснована в 1711 році, після зруйнування Кам'янської Січі.

Ось як описує ці події відомий дослідник української історії Д.Бантиш-Каменський:

"Тогда гетьман Скоропадский вместе с генералом Бутурлиным и восьмью великороссийскими полками, охранявшими близ Каменнои Затона границы от нападения неприятеля и разорил Сечь у речки Каменки. Запорожцы поселились на восточном берегу Днепра при урочище Алешках, где и имели свое пребывание до 1733 года" [13, с. 417-418].

Отже, після розгрому Кам'янської Січі, навесні 1711 р., козаки перейшли на лівобережжя Дніпра і зі згоди кримського хана "сіли кошом" в Олешках. Так виникла Олешківська Січ.

Це була друга козацька столиця, розмішена на землях сучасної Херсонщини. Вона знаходилася поблизу нинішнього міста Цюрупинська, а точніше, в північно-східний бік від нього, навпроти впаду в Конку вітки Дніпра - річки Лазнюня.

За деякими даними, січова фортеця зовнішньо являла собою правильний чотирикутник з канавами і валами, редутами по кутках, брамою з півночі. Згідно з розповідями очевидців, в гирлі Лазнюні був приплав, а на березі річки Чайки (р-н Маркуциного берега), стояла Січова церква, там же розташовувався цвинтар, а неподалік знаходилась викопана криниця в якій ніколи не замерзала вода [91].

Олешки стали на короткий час значним політичним центром.

Варто згадати, що Запорозька Січ підтримувала стосунки з Кримським ханством, Стамбулом, Бендерами, де до 1714 р. розмішувалась ставка шведського короля і гетьмана України, Стокгольмом, Варшавою. Підтримувала легальні і нелегальні зв'язки з Україною [89].

З існуванням як Кам'янської так і Олешківської Січей пов'язане ім'я кошового отамана, поборника української незалежності Костя Гордієнка, який 12 разів обирався кошовим, з 1702 по 1730 рр. (з перервами) стояв на чолі Війська Запорозького Низового, тобто фактично був керівником козацької запорозької держави [59, с. 86].

Увесь цей час він знаходився в епіцентрі східноєвропейських, а в деякій мірі і центральноєвропейських політичних подій.

У 1710 р. К. Гордієнко був серед авторів першої в історії людства демократичної Конституції України, відомої як Конституція П. Орлика.

Для мешканців Херсонщини цей факт має бути особливо цікавим, адже він засвідчує участь у творенні першої української Конституції представника запорозького козацтва.

Після смерті І. Мазепи Кость Гордієнко і його військо разом з новим гетьманом Пилипом Орликом продовжували розпочату боротьбу проти російської великодержавницької експансії. Про це свідчить, зокрема, участь запорозького козацтва Олешківської Січі в 1711 р. у грандіозному розгромі турками війська Петра I на річці Прут [59, с. 87], наслідком якого став Прутський мирний договір між Росією і Туреччиною, за яким Росія повертала Туреччині Азов і зобов'язувалася зруйнувати укріплення в нижній течії Дніпра і в гирлі річки Самари. Таким чином, цей договір повернув козакам практично всі землі, які раніше належали до Вольностей Війська Запорозького.

Ці події є надзвичайно значущими для історії Херсонщини, адже саме її землі стали притулком запорозького козацтва в складні часи його боротьби за незалежність Української держави. Саме вони були свідком останнього сплеску благородних поривань лицарів України, діяльність

найвизначнішого з яких - Костя Гордієнка пов'язана з Олешківською Січчю протягом всього часу її існування.

На жаль, цей період не можна назвати вдалим для запорозького козацтва. Більш того, в народі Олешківська Січ дістала назву "Горе-Запорожжя". І ця характеристика небезпідставна. Звичайно, годі було сподіватися на добрі наміри Османської Імперії стосовно запорозького козацтва, яке завжди було ворогом Туреччини і Кримського ханства. Тому, незважаючи на щедрі подарунки та звабливі обіцянки під час договору в 1710 році в Бендерах, за умовами якого козаки перейшли під владу Туреччини, запорожці опинилися в скрутному становищі.

Так, в договорі від 1710 р. обумовлювалось, що козаки не мають право тримати на Січі гармати [41, с. 252]. В цьому кроці проглядається прагнення ханського уряду послабити запорожців.

З плином часу утиски татар посилювались. Козаків змушували будувати укріплення на Перекопі, але забороняли добувати сіль. Татарські можновладці всіляко принижували запорожців, карали їх за найменшу провину.

Життя в Січі не відрізнялось особливою активністю. Це пояснюється тим, що через непридатну піскувату місцевість, в Олешках рідко коли пробувало більше як тисяча-півтори товариства. На Січі налічувалось 38 куренів. Там, за звичаєм, жили лише неодружені козаки. Одружені були поселені в Кизикермені [41, с. 248].

Олешківська Січ виявилась повністю відірвана від земель Запорожжя і до того ж розмішувалась в дуже непривабливій місцевості. Замість широкого Дніпра, повз Січ бігла вузька річка Конка з дуже піскуватими берегами, і ті піски вітрами заносило навіть у саму Січ.

Отже, Олешківська Січ тільки тому вважалася осередком Запорожжя, що в ній перебували кошовий отаман зі старшиною та переховувалися військові клейноди.

Таке становище, звичайно не могло не викликати незадоволення. І вже з 1714 р. між запорозьким товариством точилися розмови про те, як би вирватися з непевного свого становища і повернутися знову під протекцію російського царя.

Виразником цих настроїв став Іван Малашевич, якого в 1714 р. було обрано кошовим отаманом [41, с. 249].

Представником протилежного табору був Кость Гордієнко, що виступав за союз з Кримським ханством.

Кость Гордієнко поїхав до хана клопотатися на користь Війська Запорозького, доводячи йому, що утиски примусять запорожців знову піддатись цареві.

Добре відомий ханові і навіть султанові, колишній кошовий мав вплив у Бахчисараї, тому його поїздка мала сприятливий для запорожців результат. В 1715 році хан Каплан-Гірей, щоб прихилити запорозьке військо до себе, подарував козацькому війську Кизикерменський перевіз через Дніпро з усіма від нього прибутками [91, с. 116].

Гордієнко відстоював Інтереси січовиків, хоч це було не просто. Татарська знать проявляла свою владу, підкреслювала зверхність.

Та отаман був непохитним у своїх переконаннях. На той час багато січовиків розділяли його погляди, адже царська варта не пускала їх з товарами за річку Оріль. Тих, хто проникав за встановлену лінію, самовільно хапала, ув'язнювала, віддавала тортурам, відправляла на заслання [66, с. 22]. Як бачимо, в цей період, запорожці опинилися в дуже скрутному становищі, так би мовити, "між двох вогнів".

З одного боку, небезпечно було з'явитися в межах Російської імперії, з іншого - посилювались утиски з боку кримського хана. Їх козаки почали відчувати не тільки в економіці та військовій справі, але й в релігійних стосунках. Хан почав обмежувати запорожців у сповіданні християнської віри. Не вистачало православних священників. Згодом вдалося залучити кількох з Єрусалима та Константинополя, Тож не дивно, що до 1728 р,

настоятелем військового духовенства в олешківських козаків був архімандрит Гавриїл - грек за походженням [92, с. 98].

Грецька церква не тільки духовно підтримувала козаків. У відповідь на їхні грошові дарунки Константинопольському патріарху вона надсилала коштовне церковне начиння.

Боротьба січовиків проти релігійних утисків ніколи не припинялася. Загострювались і їхні стосунки з татарським оточенням.

З року в рік права козаків обмежувались. Бахчисарайський володар наклав повну заборону на козацьку торгівлю в Криму та Очакові, а згодом відібрав увесь низ Дніпра. Угіддя він Великого лиману до порогів віддав ногаям. Порушники цього розпорядження безжально каралися. [92, с. 99]

Позбавивши січовиків пільг, хан почав обкладати їх різними податками. Особливо великі витрати доводилось терпіти козакам пін час наїздів "гостей" з Бахчисараю. А приїжджали вони часто і затримувалися надовго. Після них. доводилося місяцями копичити гроші, запасати харч, збирати цінності [92, с. 99].

Все це викликало невдоволення запорожців, Серед січовиків все більше стали поширюватися настрої за повернення під владу Росії. Однак після смерті Петра I в 1725 р. ставлення до запорожців з боку царської влади не змінилося.

В 1727 р. взаємини між козаками та Бахчисараєм ще більше погіршились внаслідок суперечностей між кримським ханом та його братом, який повів запорожців у грабіжницький похід на Білогородщину. Ординці поводити себе обурливо, нерідко прямо таки вороже. Останньою краплею, яка переповнила терпіння запорожців, була заборона хана будувати кам'яну церкву [92, с. 100].

Тоді козаки написали нове звернення до російського уряду про дозвіл повернутися, але уряд їм відмовив.

Проте запорожці стояли на своєму. На Січовій Раді вони виступили проти Костя Гордієнка та його прибічників, котрі закликали залишитися на землях Кримського ханства.

Забравши владу до своїх рук, прихильники московської зверхності в 1728 р. під керівництвом Івана Гусака розгромили на Січі всі крамниці і шинки, забрали з церкви всі святоші і підпаливши січові будинки, перевезлися під Кизикерменом через Дніпро на правий берег і пішли на місце Старої Січі, Там запорожці настановили кошовим отаманом І. Гусака і розіслали По всьому Запорожжю звістку про перехід на старе місце [41, с. 254].

Такими подіями і закінчилась епоха "Горе-Запорожжя", На жаль існування Олешківської Січі показало несприятливе, навіть вороже ставлення до запорожців як з боку уряду Російської імперії, так і з боку кримсько-турецького уряду. Це закономірно, адже за умов великоімперських змагань двох держав запорозьке козацтво з його прагненням волі та незалежності не могло не стояти на заваді. І тому політика як Росії так і Туреччини передовсім спрямовувалась на послаблення запорозької козацької держави та підпорядкуванні її своєму вилливу.

Але, незважаючи на всі складнощі, Існування Олешківської Січі залишило свій слід як в історії України, так і, зокрема, в історії нашого краю. Адже саме в часи її існування на території сучасної Херсонщини виникають козацькі поселення на Масловому (Великий Потьомкінський), Кошовому (Карантинний), Білогрудівському, Черкаському, Казацькому, Рибному та інших островах.

На острові Кошовому розташовувався великий козацький загін, у якому були гармати, човни, тут козаки збирались на Раду.

Про їх перебування свідчать такі назви, як Стеблїївський лиман, за назвою Стеблїївського куреня, Чечужне озеро (Чечуга-стерлядь), рукава Кошовий, Течкуватий, Гнилуша, Прогній [16].

Олешківська Січ, безперечно, одна з найбільш визначних пам'яток перебування запорожців на землях Херсонщини. Проте точне місце її розташування було знайдено лише в 1990 році професором Д.Я. Телегіним. Так, археологічні дослідження, проведені в 1990-1991 рр. експедицією під керівництвом професора встановили, що Олешківська Січ була розташована на північно-східній околиці Цюрупинська, в районі промислової зони [58]. Також було встановлено, що площа Січі становила близько 2-х га, була обнесена ровом глибиною до 2м. На місці Січі виявлені залишки згорілого куреня, зруйнованих печей, місця двох відкритих вогнищ, сліди напівземлянок і низку побутово-господарських об'єктів, археологи знайшли також рештки глиняного і скляного посуду, виробів з кістки і заліза, глиняних козацьких люльок, гарматні ядра тощо [86]. На жаль, велика частина пам'ятки потрапила під забудову, що зробило можливим дослідження лише чверті всього об'єкту.

Детальне вивчення знайдених речей, узагальнення матеріалів сприятиме появі широкого поняття про культуру Олешківського козацтва, його побут, звичаї. Олешківська Січ все ще зберігає багато таємниць, розгадка яких – справа майбутнього.

РОЗДІЛ 3

КОЗАЦТВО НА ХЕРСОЩИНІ В ЧАСИ ІСНУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ (1734-1775 РР.)

"В царствование Императрицы Анны Ивановны, по ходатайству Генерала Графа Фон Вейсбаха в 1733 г., Запорожское войско получило прошение и возвратилось на прежния свои жилища, с правом владения древними своими вольностями, но уже под надзором Киевского Генерал Губернатора и Русских гарнизонов" [77, с. 88].

Отже, в 1734 р., напередодні російсько-турецької війни, запорозьке козацтво повернулося на рідні землі. Тоді й було засновано останню козацьку столицю - Нову Січ, або як її ще називали - Підпільненську, бо вона стояла на річці Підпільній. На цьому місці зруйнування Січі виникло село Покровське, що в радянські часи увійшло до складу Нікопольського району Дніпропетровської області. Тепер затоплене Каховським морем [10, с. 10].

За часів Січі в становищі запорозького війська відбулися великі зміни. Внаслідок політики царизму, який всіляко намагався обмежити козацьке самоврядування, Січ поступово втрачала свою автономію. Спочатку, як уже відзначалось вище, військо було підпорядковане Київському генерал-губернатору, пізніше, коли в Лівобережній Україні було відновлено гетьманство, січ стала безпосередньо підлягати владі гетьмана [28, с. 510].

Так почався наступ на запорозьку автономію, внаслідок якого царські урядовці і гетьманська адміністрація почала втручатися в усі внутрішні справи Запорозького війська. Гетьман звелів навіть провести реєстрацію всіх козаків і подати до його канцелярії в Батурині. Крім того, кожен козак мусив отримати паспорт і без відома старшини не мав права вийти за межі Запорожжя [28, с. 510-511].

Таким чином, запорозькі землі періоду існування Нової Січі практично стали офіційною адміністративною територіальною одиницею Російської імперії, повністю підпорядкованою центральній владі. Це

радикально змінює наше уявлення про Запорозьку Січ як про відносно самостійну державу, якою вона могла вважатися до цього часу.

Спадає на думку, що це було викликано не стільки слабкістю чи занепадом запорозького козацтва, скільки зростанням могутності Російської імперії, під владу якої потрапили запорожці.

В період нової Січі запорозькі землі поділялись на вісім адміністративно-територіальних одиниць - паланок (округів).

За деякими даними, в 1734 р. Запорожжя вже було поділено на п'ять паланок, начальники яких, полковники, "... за добродієм війська поза Січчю і вкупі за кордоном стежили. " [80, с. 48].

Це були Кодацька, Інгульська, Бугогардівська, Самарська та Кальміуська паланки [11, с. 23]. Пізніше, вже за часів існування Нової Січі, було засновано ще три паланки - Прогнойська, Орельська і Протовчанська [12]. В межах сучасної Херсонщини розмішувалися дві паланки - Інгульська та Прогнойська.

Інгульська паланка знаходилася на правому березі Дніпра, в гирлі р. Інгульця [7]. Адміністративна і військова влада у паланці зосереджувалася в руках паланкової старшини. Так, по 1760 р. адміністративна влада в Інгульській паланці зосереджувалась в руках полковника Якіма Лелека. В розпорядженні полковника знаходилось 219 курінних козаків [67, с. 48-51].

Центром паланки в цей час був Олександрійський шанець - укріплення в районі старого пивзавода в м. Херсоні, це укріплення являло собою оточений земляним валом двір, де знаходилися три хати для старшини і 10 землянок для рядових козаків [68, с. 24]. Пізніше центр паланкового правління розміщувався на місці сучасного села Садового та Перевізки [7], де нині розташовано село Микільське Білозерського району Херсонської області. Через Перевізку козаки підтримували торговельні зв'язки з Україною, Польщею, Росією і Кримом.

У відомстві Інгульської паланки знаходилися рибні промисли. У зв'язку з цим поблизу річок Інгульця та Дніпра, Дніпровського лиману засновуються зимівники. Зокрема, за деякими даними, з початку 70-х років XVIII ст. по

Інгульцю налічувалось 11 зимівників, 5 загонів для худоби та значна кількість заводів для риби. Біля них на зиму будували землянки, а влітку - курені з очерету. Відомо, що біля гирла Інгульця і Дніпра та біля Дніпровського лиману нараховувалось на той час 17 землянок та 15 куренів [12, с. 25]. Це свідчить про зростання активності засвоєння запорожцями земель сучасної Херсонщини.

Мешканці зимівників, землянок та куренів займалися головним чином рибальством. Як зазначає Д.І.Багалій, "...ловили вони рибу не поодинці, а декілька чоловік і звались вони односумами; звичайно під час того, як ловили рибу, сюди приходили по 15-20 чоловік чужих людей, котрі залишалися тут до зими, деякі, міх іншим, залишалися й на зиму, хоч без роботи." [12, с. 26]. Рибальство на той час було дуже вигідним заняттям, адже воно становило чи не найбільшу частину військових прибутків.

Окрім рибальства мешканці Інгульської паланки займалися також іншими промислами. Так, по Королівському, Моравському і Солянному шляхах вони вивозили рибу, хутро, мед, віск, худобу [7].

Поруч з господарською діяльністю головна функція паланки полягала в захисті зимівників від татарських наскоків, організацією якого керувало паланкове управління.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на правому березі Інгульця, в урочищі Бомбардири (5 км. від Дар'ївки) російські війська спорудили земляне укріплення. Воно виникло на землях Інгульської паланки одночасно з Олександрійським шанцем - в 1737 році і також, служило прикриттям від можливого нападу турків і татар [7].

З цією ж метою з 1735 році була заснована Прогнойська паланка в "прогноях" біля солоних озер на Кінбурнському півострові.

Прогної - гнилі озера з солоною морською водою, вони давали по мірі випаровування сіль. У зв'язку з великим значенням, яке мали прогної для даного регіону, за ним закріпилась така ж назва.

Прогнойська паланка, окрім спостереження за кордоном подібно Інгульської, головним чином призначалась для охорони промисловців, котрі приходили як з запорозьких земель, так і з України по сіль. Крім того, козаки паланки стежили за пересуванням татар та Очаківською фортецею [81, с. 103]. Саме для забезпечення цих функцій з 1735 р. на території Прогноїв знаходився козацький пост, центром якого стала слобода, де знаходились адміністрація і гарнізон, очолюваний полковником Федором Великим [79].

Прогнойська паланка мала в своєму розпорядженні переправи через Бузький та Дніпровський лимани для переїзду посланців та промисловців до Очакова [81, с. 52].

З огляду на те, що Прогнойська паланка являлась передовим форпостом, тобто знаходилась найближче до татарських кордонів, паланковий гарнізон був сильно озброєний і відрізнявся міцною дисципліною, так, "... в ньому суворо заборонялося сидіти зимівниками, торгувати горілкою і хлібом, окрім для внутрішнього вжитку в літню пору" [81, с. 52]. А центр цієї, не схожої на інші паланки, знаходився на місці нинішнього села Геройське Голопристанського району Херсонської області [67, с. 26].

Місцезнаходження Прогнойської паланки, з одного боку, виявилось благодатним, у зв'язку з наявністю на її території соляних озер, які на той час давали дуже великий прибуток, але з іншого боку, ці ж озера були постійним предметом сутичок запорожців з татарами, які вважали прогної своїми і перешкоджали запорожцям добувати з них сіль. Тому не випадково, що в 1792 році, незабаром після вступу на російський престол цариці Єлизавети, запорожці відправили до Петербургу делегацію на чолі з Костянтином Мілашевичем "с прошением о жаловании и прочих войсковых нуждах." [67, с. 26]. Це прохання торкалось також і проблеми на прогнойських озерах. Запорожці скаржилися на поведінку татар, які не звертали уваги на трактат 1740 року між Російською імперією та Туреччиною, за яким південні кордони запорозьких вольностей встановлювались по річці Кінські води, часто захопили

за цю межу зі своїми стадами "и производили здесь всякие бесчинства." [51, с. 65].

Відповіддю Імператриці на "Прошение" запорожців стала Височайша Грамота від 16 вересня 1742 р., в якій з приводу проблеми в Прогноях Імператриця заявляла, що уряду невідомо про місцезнаходження прогнойських озер і вимагала від запорожців утримуватись він виїзду в турецькі володіння, поки не буде проведено, на основі укладених трактатів, розмежування землі між Росією і Туреччиною.

Добування солі на той час було дуже вигідним заняттям і тому в паланці збирались великі маси бідноти – незаможні козаки та наймити, що наймалась на соляні промисли. Важка робота, а також суворі правила в паланці часто призводили до заворушень та інших соціальних конфліктів.

Найбільш серйозного характеру набули заворушенні під час подій 1768 р., коли запорожці Прогнойської паланки взяли участь у Коліївщині. У серпні 1768 р. козаки повстали і здійснили напад на адміністративний центр паланки, звільнивши при цьому ув'язнених в тюрмі. Серед них знаходився і відомий гайдамака Микита Головатий. Вночі козаки оточили правління паланки і обстріляли його [79].

Неспокійно було в той час і в Інгульській паланці. Так, 2/15/ липня 1768 р. полковник Тарас Чорний доносив, що 30 сіромах відбирають у заможних козаків коней, волів, сідла, зброю і готуються йти на допомогу гайдамакам [67, с. 26].

Слід підкреслити, що Прогнойська паланка являла собою важливий військовий об'єкт. Як уже говорилося, козаки, що тут знаходились, слідкували за рухом татар у Очакові. Існування військового козацького осередку на землях нашого краю задовго до звільнення їх від турецько-татарського панування, зумовило появу в окремих місцях прилеглих до паланки поодиноких поселень. Збереглися, наприклад, дані, за якими запорозькі укріплення заявили в Голій Пристані ще у 1767 р. Відомо також, що з 1774 р. біля Кизого Мису від

запорожців стояли 500 чоловік пішої команди, розмішених у 25 землянках і 30 куренях [54, с. 39].

За часів існування Нової Січі запорозьке козацтво брало участь в двох російсько-турецьких війнах – 1735-1739 та 1768-1774 рр., ареною яких були землі сучасного півдня України.

Зваживши на напружену обстановку в регіоні, одразу після повернення на Батьківщину, в 1734 р. поряд з заснуванням нової Січі, запорожці створили також аванпости по охороні кордонів України, ці сторожові пости охороняли Вольності війська запорозького. Кількість таких об'єктів, за деякими даними, доходила до двадцяти [74, с. 103]. Дослідження свідчать, що деякі з цих постів знаходилися на території нашої області. Так, в розкладі розміщення запорозьких постів в південних степах, говориться про існування одного з них в нижній течії Дніпра, неподалік Кам'янки - в урочищі Скалозубовому. Керував постом полковник. Герасим Летючий, в розпорядженні якого були два полкових старшини та 540 рядових козаків, серед яких було 140 чоловік парокінних і 400 піших. В цьому ж документі вказується пост в урочищі Голій Пристані під керівництвом полковника Антона Красовського та двох полкових старшин на чолі 200 парокінних рядових козаків [9, с. 208].

Велика кількість кіннотників у форпостних командах зумовлювалась їхніми сторожовими функціями від навали татар, які воювали лише на конях. Тому кожен козак мав двоє коней. Полковник же мав 8 коней, полковий старшина – 5 [9, с.108].

З 1773 р. відбулося скорочення форпостної системи. Російські кордони пересунулись на південь. За розпорядженням командування російської армії ліквідовувалися запорозькі пости на обох Кам'янках, в тому числі в урочищі Скалозубовому [9, с. 108]. Таким чином, перестав існувати один з важливих форпостів, який знаходився на території сучасної Херсонщини, проте, згідно з розпорядженням командування Другої армії, з цього року

запорозькі форпости базувалися в Олександрівському шанці, у Низовій Білозерці, в Станіславі, та в Бубликовій балці [9, с. 108].

Крім сторожових кінних постів щоразу весною, як тільки починається навігація на Дніпрі, в район Лиману спускалась на човнах команда запорозьких козаків-піхотинців. Запорожці встановлювали на Лимані сторожовий морський пост, який охороняв південні рубежі. В його завдання входило також розвідування і спостереження за сухопутними і морськими силами ворога, дислокованими в Кінбург-Очаківському районі. Розташування морського запорозького поста було більш-менш постійним протягом всієї війни і співпадало з лиманом між гирлами Буга і Дніпра, В цих межах стоянка запорозької флотилії могла пересуватися. Звичайним місцем стоянки можна вважати урочище Кизе або Бубликове [9, с. 112].

Таким чином, ми бачимо, що на території сучасної Херсонщини в часи існування Нової Січі окрім козацьких паланок - Інгульської та Прогнойської, знаходились також запорозькі форпости, поява яких була викликана нестійким становищем і ворожими стосунками між Російською імперією, інтереси якої захищали запорожці, та Туреччиною і її васалом Кримським ханством. Ці стосунки вилилися в ряд російсько-турецьких воєн.

Учасниками двох з них - 1735-1739 рр. та 1768-1774 рр. стали запорозькі козаки часів Нової Січі.

Про активну участь запорожців в бойових діях свідчить факт присутності запорожців у складі 50-тисячної російської армії під час успішного походу на Крим у 1736 р. під командуванням Мініха. Відмінне знання місцевості та неабияка військова виправка запорожців мала своїм результатом ту подію, що 3, 2 тисячі запорозьких козаків разом з лівобережними і слободськими козаками вбхід перейшли Сиваш і взяли Кінбурн [22]. При здобутті цієї фортеці, а також Перекопу запорожці виявили виняткову відвагу і героїзм. В нагороду за службу . російський уряд, послав до Січі "прапор великий з російським гербом і чотири малих, писаних золотом, бунчук, обвитий парчею золотою, булаву пернач, все срібне, оздоблене золотом і коштовним камінням [76, с. 328].

Активні дії велися у нашому краї в ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. В цей час до складу діючої армії ввійшло запорозьке військо з 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків [22]. Вони діяли в складі розвідки, несли сторожову службу, штурмували фортеці, забезпечували переправи.

Успішно діяла запорозька флотилія, яка в умовах відсутності в Росії флоту забезпечувала приморський фланг російської армії. Зокрема, у 1773 р. запорожці билися під Кінбурном. Наступного року козаків направили під Перекоп до Каланчака, де вони воювали у складі російської армії проти татар [65, с. 12].

Велику роль у війні відіграли і козацькі форпости, в яких спостерігали за татарами та інформували російське командування про їхні дії. Значимим для історії Херсонщини є те, що на її території розмішувалось багато запорозьких форпостів, про що вже йшла мова раніше.

Після завершення війни, результатом якої став Кючук-Кайнарджійський мир (1774 р.), до Російської імперії відійшли землі у пониззі Дніпра та Південного Бугу. Козаки почали відбудовувати зруйновані татарами хутори і засновувати нові поселення. Зокрема, у 1774 р. запорожцями було засноване село Станіслав [39, с. 69].

Ці та інші наведені факти переконливо свідчать про активну діяльність запорожців на теренах сучасної Херсонщини, як в галузі господарського освоєння херсонських земель, так і в сфері військової боротьби за визволення благодатних херсонських степів від турків і татар.

Проте, після успішного закінчення війни, у російського уряду відпала потреба в послугах запорозького війська, волелюбні традиції якого ніяк не вписувалися в устрій самодержавної Російської Імперії. Тому, незважаючи на заслуги запорожців у щойно завершеній війні, Катерина II 3 серпня 1775 року видала Маніфест, за яким "... войско Запорожское объявлено несуществующим; земли, принадлежавшие запорожцем от устья

Тясьмина в Днепр и вдоль по Днепру до Лимана, причисленны к Новороссийской, а остальное пространство к Азовской губерниям" [77, с. 82].

Так віддячив царський уряд запорожцям. Однак ніякі санкції не можуть закреслити те значення, яке мали запорожці для колонізації та господарського освоєння південноукраїнських степів загалом, та степів херсонських зокрема. Надзвичайно яскраву характеристику запорозького козацтва в цьому плані ми знаходимо в праці Д. Багалія: "В степях Новороссийского края есть целые кучугуры сыпучих песков; на них долго не могло укрепиться ни одно растение: всякую былинку, куст, деревцо из рыхлой почвы вырывал ветер; но вот начал здесь расти шелюг (род красной ивы) и он цепкими своими корнями укрепился на этом грунте и укрепил его до того, что вслед за ним начали расти и другие деревца и кустарники. Запорожье было для южной Руси таким шелюгом: оно первое тут успело укорениться на непрочной почве, первое укрепило ее под собою для жизненных посевов и, таким образом, перове дало возможность для постоянного на ней заселения и гражданского развития" [12, с. 34].

РОЗДІЛ 4

ЗАПОРОЖЦІ НА ХЕРСОНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ НОВОЇ СІЧІ (КІНЕЦЬ XVIII - ПОЧАТОК XIX СТ.)

«Для уничтожения вовсе, или по крайней мере, для вечного укрощения южных врагов своих... Россия предприняла средство новое, гигантское, которого довершением занималась в течении полвека» [81, с. 6]. Так пише А. Скальковський про ліквідацію Запорозької Січі російським царизмом. Січ була ліквідована. Однак козацтво, осередком якого вона являлась, не могло зникнути безслідно.

Висвітлення долі запорожців після ліквідації Січі у їхньому зв'язку з територією сучасної Херсонщини і є предметом дослідження в цьому розділі.

Відомо, що після ліквідації Запорозької Січі частина старшин разом з кошовим П. Калнишевським була заарештована і заслана до Сибіру і на Соловки, а їх майно конфісковано. Вивчення документів свідчить і про інші заходи російського уряду. Наприклад, уже за два тижні по ліквідації Січі князь Г. Потьомкін поквавився в своєму ордері від 18 червня 1775 року наказати генералу П. Текелію переписати все церковне майно під виглядом звичайної інвентаризації, переслати із нарочним всі військові клейноди, зробити облік людей в кожній слободі і приписати їх до пікінерних полків, або визначити інші місця для помешкання у провінції. Князь особливо наполягав на неприпустимості існування дрібних козацьких поселень, вважаючи їх осередками опозиції російським поміщикам [18, с. 91].

У власність царського уряду перейшли також і землі колишніх Запорозьких вольностей, до яких входили, зокрема, населені пункти, що мали, безпосереднє відношення до території сучасної Херсонської області. Це селище Кам'янка поблизу Берислава, Олешки і кілька інших, менш

важливих, що знаходились неподалік місця, де незабаром було засновано Херсон, на річці Кошовій [81, с. 119].

Таким чином, колишні запорозькі володіння ввійшли до складу новостворених Новоросійської та Азовської губерній Російської імперії.

Царський уряд щедро роздавав козацькі землі поміщикам. Перед козацтвом постала загроза закріпачення та рекрутчини.

Звичайно, волелюбних запорожців не міг влаштовувати такий стан речей. І закономірним результатом не виваженої політики російського царизму стали масові втечі козаків за кордон.

Отже, замість повного знищення запорозького козацтва і перетворення його на регулярне російське військо, сталося зовсім інше: значна частина козаків опинилася на боці Туреччини. Це підтверджує факт заснування запорожцями в 1778 р. Січі в пониззі Дністра, що підпорядковувалась турецькому урядові [15, с. 9].

У результаті такого перебігу подій перед російським урядом дуже гостро і постала проблема відходу козаків до Туреччини. Тому головним завданням російських можновладців стало припинення цього небезпечного для імперії процесу та повернення козаків в межі існуючих державних кордонів. Для його виконання вживались різні заходи. Наприклад, у доповіді князя Потьомкіна Катерині II стосовно ситуації на Півдні України значна увага приділялася питанню повернення козаків до військової служби, як засобу посилення контролю останніх. Зокрема, для захисту південних кордонів імперії планувалося замість гусарських полків і легкокінних ескадронів створити 9 нових гусарських і 6 пікінерних полків, які повинні були комплектуватись з колишніх запорозьких козаків [18, с. 97]. Серед цих угруповань був і Херсонський пікінерний полк.

Набір до пікінерних полків Потьомкін оголосив 11 жовтня 1775 року [80, с. 569].

Та козацтво не поспішало вступати до новостворених військових об'єднань. Можливо, це було пов'язане з недовірою козаків до російського уряду і побоюванням нових репресій з його боку.

Пасивний супротив козаків затягнув створення Херсонського полку і переведення запорозьких поселень до стану військових слобід [90, с. 143].

По-іншому вирішувались проблеми, пов'язані з запорозькою старшиною, якій дозволялось займати землі на правах поміщиків за умови їх вступу на військову службу. Свідчення цього ми знаходимо в матеріалах «Новороссийской чертежной комиссии», що зберігаються в Державному архіві Херсонської області. У низці документів, зокрема, говориться про відведення земель козацькій старшині на території сучасної Херсонської області.

Таким документом є «Доношение» сотника вербованого козачого полку Василя Коцюби, де говориться про його «намерение заселить из повеленного места вольными людьми... земли по реке Ингуле ниже Широкой Балки при зимовнике бывшего запорожского козака Белого хутор от двадцати пяти дворов» [1, арк. 28]. Датується даний документ 13 жовтня 1776 року.

Тим же числом датовано і «Доношение» хорунжого Василя про відведення йому землі для заснування хутора на двадцять п'ять дворів «при урочище балки Широкая» [1, арк. 31].

На основі цих документів можна стверджувати, що після організації нових пікінерних полків, що комплектувалися переважно колишнім запорозьким козацтвом, до процесу заселення херсонських земель приєднується козацька старшина з прогресивним для того часу типом поселень - хуторами, які стали важливими носіями і осередками нового господарства.

Що стосується більшості запорожців, то до 1779 р. вони ще мали вибір: ставати поміщицькими підданими з гарантіями особистої волі і помешканням у власних зимівниках або жити у військових слободах, де

строк пільг був коротшим, і сплачувати податки державі. За підрахунками, які провів О. Олійник, у 1777 р. на кожен зимівник у середньому припадало від 18 до 23 га, тобто приблизно 20 км² [61, с. 115].

Починаючи з 1779 р. імперська влада розганяє наступ на зимівник як господарську та адміністративну основу козацької індивідуальної автономії.

Конкретні приклади такої агресивної державної політики ми знаходимо в документах Державного архіву Херсонської області, де зберігається указ Катерини II від 28 січня 1779 року, адресований межевій експедиції Новоросійської губернської канцелярії, в якому говориться про «...состояние бывших запорожских старшин и козаков Славянской и Херсонской провинции поселян, живущих зимовниками» [18, арк. 55].

Уряд висловлює незадоволення формою господарювання колишніх запорожців, наголошуючи на тому, що «... не видит почти никакого противу прежнего в их жительстве превращения, а остаётся прежняя дикость и своенравие, когда рассыпавшись, живут в зимовниках, ибо уклоняясь от общежительства, женитьбы, заведения хозяйства и пристойного домоустройства, дают вид прежней грубости и необнадеживают быть надёжными гражданами и полезными себе и обществу поселянами». І на основі цього уряд «... предлагает оповестить в тех провинциях, дабы все живущия нене зимовниками старшины и козаки переселились...в города или государственные слободы » [3, арк. 55].

У документі також вказувався ряд пільг для тих, хто побажає переселитись. Зокрема, їм дозволено було на місцях зимівників засновувати хутори для ведення господарства. Також дозволялася вільна торгівля та рибальство в містах і слободах. Крім того переселенці звільнялись на два роки «...от всяких податей и исправлений общих» [3, арк. 55].

Стосовно ж осіб, які не виявляють бажання переселитись, у документі вказувалося, що останні «...подвержены будут к содержанию

почти всем по земле нарядам и исправлениям и нынешнему платежу от зимовников без всякого умоления» [3, арк. 33].

Аналіз вказаного документа яскраво показує жорстоку державну політику Російської імперії, спрямовану на ліквідацію козацького зимівника.

Козацтво змушено було, таким чином, кидати зимівники і переселятися в інші місця. Та все ж у 1799 р. в Херсонському повіті нараховувалось до 60 зимівників [24, с. 68-69].

Співставляючи обставини, що склалися в таких умовах, з фактами застосування ряду населених пунктів на Херсонщині, автор вважає можливим припустити, що саме з указом імператриці про ліквідацію зимівників пов'язана поява сіл: Бургунка 16 серпня 1779 р. як маєтка військового товариша Максима Собецького і Токарівка - 27 червня 1780 р. - як маєтка колишнього хорунжого польової служби Антона Токаревського, а також села Дрімайлівка 20 травня 1782 р. як володіння військового товариша Дремлюги [63, с. 63, 66, 78].

На думку автора, поява цих селищ була викликана потребою ведення і господарства, альтернативного козакому зимівнику.

За даними, що містять документи з фондів ДАХО, на землях сучасної Херсонщини окрім маєтків козацької старшини знаходились також землі простих козаків.

Зокрема, в плані Кизикерменського повіту військової слободи Широка, а також прилеглих до неї земель, складеному 25 вересня 1781 р., ми маємо змогу побачити, що поблизу сучасного села Широка Балка знаходились землі козаків Головка та Живиля [4, арк. 5].

Щодо рядових козаків, то багато з них змушені були оселитися в державних поселеннях. Велика кількість козацтва, не маючи засобів до існування, або не бажаючи підкорятися, часто залишали домівки і підряджались до рибних заводів і пов'язаного з ними чумацького промислу.

Дуже часто ці промисли, що належали відставним російським офіцерам і козацьким старшинам ставали пунктами, де знаходили притулок люди без постійного місця проживання, часто - без документів. Серед найманих представників зустрічалося багато гайдамаків, які мали осередки з обох боків російсько-турецького кордону. Вони були могутньою дестабілізуючою силою в регіоні [90, с. 147].

Як бачимо, політика російської держави, спрямована на переінакшення основ козацького господарства, які склалися протягом тривалого часу, призвела до погіршення становища в регіоні, що поглиблювалося політичними планами Османської імперії, яка була не задоволена результатами російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Таке становище являло собою головну загрозу російським планам засвоєння Південної України і Криму.

Пізніше, зважаючи на складну ситуацію, що виникла на російсько-турецькому кордоні, Г. Потьомкін прийняв рішення відновити запорозьке військо. З цією метою 1 липня 1783р. він видав прокламацію, в якій оголошувалось, що колишні козаки війська Запорозького запрошувалися на козацьку службу під проводом Потьомкіна.

У прокламації вказувалась і кількість козаків новоствореного війська, що включала в себе до 500 кінних і стільки ж піших козаків. Їм призначалися достатня платня і харчування. Бажаючим треба було з'явитись в Херсон до бригадира Синельникова [80, с. 573].

Зібрані таким чином у 1783 р. козаки хоч зовні нагадували колишніх запорожців, проте мали право одружуватися. Але, звичайно, не могло бути і мови про козацьке самоврядування минулих часів. Основним заняттям козацького полку стала охорона південних кордонів Російської імперії.

Напередодні чергової російсько-турецької війни, восени 1787 р., на базі полку запорозьких козаків почалося формування козацького війська. У районі Олешків було влаштовано запорозький Кіш, в якому зосереджувалось 12 тисяч колишніх запорожців [72, с. 275].

Указом імператриці Катерини II від 22 січня 1788 р. козацьке військо отримало назву Війська вірних козаків, у протигагу «невірним» задунайським запорожцям. Очолили його колишні запорозькі старшини. Кошовим було призначено Сидора Білого, суддею - Антона Головатого, кіннотою командував Захар Чепіга [15, с. 16].

Серед документів ДАХО збереглися згадки про земельні володіння козацьких старшин в межах сучасної Херсонщини.

Так, у Відомості про віддані поміщикам землі Новоросійські губернії говориться, зокрема, про відведення Сидору Білому в 1783 році земель в Херсонському повіті для побудови будинку та млина [2, арк. 137].

Інші відомості цього ж року свідчать про відведення землі полковому старшині Семену Величку «...про поселение слободы на шесть дворов в Кизикерменском уезде при речке Осокорове на месте его жительства, где за бывшего еще Запорожья был зимовник собственности его и дяди его Величка» [5, арк. 7].

Таким чином, виходячи з вищесказаного, ми можемо говорити про безпосередній зв'язок як новоутвореного козацького війська, так і його старшини, з територією сучасної Херсонської області, що має велике значення для історії краю.

Повертаючись до проблеми формування козацького війська, необхідно відзначити, що закликаючи запорожців під свої знамена, російський уряд погоджувався визнати лише деяку зовнішню схожість в управлінні та устрою нового війська із Запорозькою Січчю. Відновлювалася номенклатура старшинських посад, поділ на курені, традиційний одяг. Зберігалося право на вибрання нижчої адміністрації і т.ін. [15, с. 17].

Незабаром за героїзм і мужність, виявлені в боях у Причорномор'ї, в тому ж 1788 р. козацьке військо отримало назву Чорноморське.

Чорноморському козацькому війську було відведено землі від Буга до Дністра. Ще в ході війни, в 1790 р., Кіш розділив цю територію на три

полкових паланки - Подністрянську, Бережанську, Кінбурнську. Вони очолювалися призначеними Кошем старшинами і паланковими полковниками. Кожна паланка включала в себе декілька козацьких поселень.

На території сучасної Херсонської області знаходилася Кінбурнська паланка, в якій на 1792 р. проживало близько 150 козацьких родин. Крім того виникло багато хуторів і поселень при риболовецьких заводах, по річках та лиманах [15, с. 18]. На думку А. Зубкова, козаки перебували на паланці з 4 липня 1790 р. до 1 грудня 1793 р. [38 с, 51-55].

Із самого початку формування війська одну з найважливіших господарських галузей складало рибальство. У цей період господарство на новому місці ще не встигло зміцніти. Велика частина козацтва продовжувала хазяйнувати на старих місцях за територією війська. Основним осередком господарства були хутір та слобода [30, с. 18].

У військовому відношенні Чорноморське військо підлягало командуванню російської армії. Чорноморці увійшли до складу Катеринославської армії, яку очолював Г. Потьомкін і підпорядковувались безпосередньо О.В. Суворову. Він командував передовим корпусом військ, що діяли на ділянці Кінбурн - Херсон.

У квітні 1788 р. Військо вірних козаків розпочало військову службу, зайнявши сторожову лінію на Бузі. Першою серйозною справою козаків став бій в червні 1788 р. біля Кінбурнських берегів, в якому вони виявили себе мужніми та хоробрими воїнами [29, с. 59, 73].

Задунайські запорожці опинилися теж на арені воєнних дій з першого дня війни і брали участь в ній на боці Туреччини. Восени 1787-го і навесні 1778 р. російська розвідка зафіксувала їх збройні загопи по всій лінії розташування Катеринославської армії: від Ольвіополя до гирла Дніпровського лиману включно [15, с. 19].

Отже, сталося так, що колишні січовики задунайці й чорноморці змушені були стати один проти одного і битися між собою за інтереси чужинських імперій. Це по суті стало трагедією не тільки для козацтва, а й для всієї України і свідчило про знищення державності, яку безжально розтерли залізні жорна агресивних планів двох ворогуючих держав.

У 1791 р. російсько-турецька війна скінчилася. І сталося так, що цей рік співпав з роком смерті покровителя чорноморців Г. Потьомкіна. У результаті над Чорноморським козацтвом знову постала загроза ліквідації. Однак, завдяки успішній місії А. Головатого 30 червня 1792 р. з'явилась височайша грамота, пожалувана війську вірних козаків чорноморських, за якою імператриця дарувала їм «острів Фанагорію із землями між Кубанню, Азовським і Чорним морем» і доручала охорону кордону від закубанських хижаків [79, с. 578].

Як відзначає В. Голобуцький, переселення диктувалось у великій мірі тими умовами, що склались по завершенні російсько-турецької війни, коли за Ясським миром до Російської імперії відійшла Очаківська округа і кордон між Росією та Туреччиною став проходити по Дністру. Таким чином, перед російським урядом постало питання близькості Забужжя та дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, яку займало Чорноморське військо, була своєрідним містком для українських селян-втікачів, що виходили за Дністер. Тому оптимальним виходом було переселення козацького війська на іншу, більш прийнятну територію [29, с. 176].

Та переселені були не всі чорноморці. За деякими даними, загальні кількість тих, хто не бажав переселятися на Кубань, складала 10 відсотків усього козацтва [15, с. 23].

Частина чорноморців залишилась на Херсонщині, відігравши помітну роль в економічному освоєнні цього району. Так, ми знаходимо відомості про заснування козаками населених пунктів на Херсонщині.

Наприклад, село Мала Лепетиха, що було засноване козаками в 1792 р. [63, с.70].

Новими місцями проживання колишніх чорноморців стали міста та поселення, що знаходились на території сучасної Херсонщини. Підтвердження цьому ми знаходимо серед джерел ДАХО. Зокрема, в Плані проживаючих у державних селах Херсонського повіту від 1798 року. Говориться про наявність козаків у місті Бериславі та в селі Станіслав [6, арк. 30,31].

Взагалі в Херсонській губернії за даними 1805 р. нараховувалось декілька тисяч колишніх чорноморських козаків, що свого часу не переселилися на Кубань [15, с. 23].

У листопаді - грудні 1806 р. російські війська оволоділи Бессарабією, за виключенням Ізмаїла. Зацікавлена в заселенні новоприєднаного району урядова адміністрація розраховувала залучити до переходу на російський бік і задунайських запорожців.

30 серпня 1814 р. уряд прийняв маніфест, в якому обіцяв амністію і наділення їх землею, а в 1817 р. - і права іноземних колоністів.

У 1824 р. із Задунайської Січі почався масовий вихід козаків у російські кордони, що було викликано спробами турецького уряду використати задунайців для придушення національно визвольного руху в Греції.

Перехід запорожців продовжувався до початку російсько-турецької війни 1828-1829 рр. За відомостями канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора «Про некрасовців і запорожців, що вийшли з турецьких володінь 1824-1828 рр.», 30 відсотків їх селилося в Херсонській губернії, з яких 40 відсотків - в Херсоні та прилеглих територіях, тобто на землях сучасної Херсонщини [15, с. 36].

З приводу переходу задунайців російським урядом було видано постанову від 14 квітня 1823р., в якій говорилось про

наділення переселенців землями на пільгових умовах - вони півтора року могли не сплачувати податки [62, с. 66].

Задунайці стали останньою хвилею освоєння Херсонських земель козацтвом.

Як уже зазначалось, задунайці селились на Херсонських землях на правах колоністів, статус яких і закріплювався за ними. Колишні ж чорноморські козаки ще указом від 20 лютого 1812 року були перейменовані в поселян і зрівняні в статусі з державними селянами [62, с. 65]. Через деякий час багатьох з них перетворили на військових поселенців.

Цими подіями остаточно завершується епоха діяльності козацтва на теренах Херсонської області, так як вони уже були розділені. Отже, козацтво, як вважали урядовці стало зайвим на території, яка передусім потребувала господарської діяльності. Взагалі ж козацтво як таке зникло з території Херсонщини ще в 1792р., коли Чорноморців переселили на Кубань. А що стосується козаків, що лишились, то основною їх метою стала суто господарська діяльність на щойно освоєних землях. Таким чином, переведення їх до статусу державних селян було справою часу.

Отже, період після ліквідації Запорозької Січі став для запорожців складним і фатальним. Протягом цього часу внаслідок політики російського уряду, спрямованої на остаточно підпорядкування і знищення запорозького козацтва, воно перероджується, втрачаючи свою винятковість і феноменальність.

Результатом такої політики стало перетворення частини запорозького війська на військове угруповання на кшталт Донського козацтва з підпорядкуванням його російському командуванню.

Окрім того, волею російського уряду козацтво було переселено за межі своєї споконвічної території - на Кубань. Та частина козаків, що не забажала переселитись, була перетворена на державних селян.

Проте, незважаючи на трагічність цього періоду для запорозького козацтва, воно відіграло велику роль в освоєнні сучасної території Херсонщини, беручи участь у визволенні цих стратегічно важливих земель від турецького панування та в їх господарському розвитку.

РОЗДІЛ 5

СИДІР БІЛИЙ – ПЕРШИЙ КОШОВИЙ ОТМАН ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Висвітлюючи історію козацтва на Херсонщині, варто присвятити окремий розділ діяльності непересічної постаті, Сидіра Білого, без чого наші знання з даної проблеми не будуть пов'язані з долею окремих людей.

Така необхідність потрібна ще й тому, що багато цікавих фактів невідомі широкому загалу.

Ми вже знаємо, з якою надзвичайною хоробрістю й відвагою діяло Українське козацтво на різних ділянках російсько-турецької війни 1768-1774 років. Але дуже небагатьох із її доблесних героїв, тим паче українських козаків, імператриця Катерина II нагородила медаллю зі своїм портретом, що стало вимушеним визнанням їх подвигів.

Серед цих небагатьох був і військовий осавул Сидір Білий. Медаль він одержував у Петербурзі, перебуваючи там у січні 1771 року, в складі козацького посольства на чолі з отаманом Петром Калнишевським. Саме після цієї нагороди, услід за якою прийшло звання російського дворянина, Сидір Білий став помітною постаттю не лише в середовищі запорожців, а й на петербузько-імперському обрії.

Про походження його відомо не так вже й багато. Родом він був з Херсонщини. Батьки його були дворянами. «Вступивши на військову службу у Військо запорозьких козаків ще в молодих літах,- мовиться про нього в «Довідковій книжці Імператорської Головної квартири»,- він незабаром досяг звання військового осавула і, за наказом кошового отамана П.Калнишевського, виконував важливе доручення». Що ж до синів, то з різних історичних джерел дізнаємося, що в Сидора Білого їх було четверо: Микола, Василь, Тимофій та Олександр, а також донька Марія, і що десь на

Інгульці він мав досить заможний хутір-зимівник. А загалом, людиною він був небідною [55, с. 200].

Восени 1774 року, коли пристрасті навколо відібраних у запорожців і переданих сербам-переселенцям та багатьом російським офіцерам і донським козакам земель ось-ось могли перерости в збройний конфлікт, володар «портрета імператриці» знову рушив до Петербурга. Цього разу – з чолобитною кошового Калнишевського та всього козацького товариства. Півроку він, разом із А.Головатим, оббивав пороги кабінетів столичних вельмож та нидів по їхніх передпокоях, але домоглися вони тільки того, що Катерина II наказала запорозьке козацтво роззброїти і розігнати. Щоб не набридало своїми осоружними посольствами.

Як уже мовилося, в Петербурзі Сидір Білий перебував із Антоном Головатим. Але якщо жодних свідчень щодо того, де саме перебував Антон Головатий під час зруйнування Січі та одразу після цього акту, не існує, то стосовно Сидора Білого, ясність вносить уже цитована «Довідкова книжка Імператорської Головної квартири», в якій віднаходимо досить сильні для нас офіційні свідчення: «Після розорення Запорозької Січі, Білий, що був дворянином і поміщиком своїх родових маєтків, служив на виборній посаді, предводителем дворянства Херсонського повіту, і в цьому званні мав щастя конвоювати з запорозькими козаками імператрицю Катерину II під час подорожі її Величності у 1787 році у Новоросійський край».

У цей час він познайомився з князем Потьомкіним-Таврійським і був особисто відрекомендований ним Государині, котра враховуючи військово-політичну ситуацію і, на клопотання його разом з іншими старшинами, виділила запорожцям землі, на вибір князя Григорія Потьомкіна. Самого ж Білого імператриця нагородила землею в Катеринославській губернії і золотою табакеркою, прикрашеною коштовним камінням. Так, справді, під час зруйнування Січі Сидора Білого там не було. Можливо, він ще лише долав відстань від Петербурга до Запорожжя, і звістка про ці трагічні події застала його десь в дорозі. В кожному разі, він опинився серед тієї старшини,

котра не подавалася на Дунай, а залишилась в Україні. Що ж до зустрічі імператриці Катерини II, то вона відбувалася в районі сучасного міста Кременчуга. Там, скориставшись з нагоди, Сидір Білий, разом із Антоном Головатим та військовим осавулом Легкоступом, дійсно, зуміли пробитися до імператриці і подати їх прохання щодо відродження Запорозької Січі, Війська Запорозького. Цілком зрозуміло, що не покарали наших старшин за таке вільнодумство лише тому, що ними опікувалися сам всевладний фаворит імператриці Григорій Потьомкін.

У цей дуже складний для України час, який вимагав дій, Сидір Білий не сидів склавши руки, а почесний стан предводителя дворянства Херсонського повіту старого козака-січовика не влаштував. Тому він намагався використати ситуацію, щоб полегшити долю свого народу.

У Петербурзі, судячи з усього, не чекали що українські козаки відчують себе аж настільки скривдженими, щоб масою податися на землі свого давнього ворога, якою була Османська імперія. Не сподівалися такої ненависті і до ворога новішого, до Росії. Козаків почали запрошувати назад, враховуючи свої стратегічні та економічні інтереси.

І тут генерал-губернатор Новоросійського краю князь Потьомкін згадав авторитетного осавула й видатного дипломата Сидора Білого. Послав його з листом на Задунайську Січ. Завдання: ще раз оголосити і розтлумачити Маніфест Катерини II, яким вона пропонувала запорожцям повернутися в Україну, де їм і землею наділять, і чинами та рангами вшанують. Царський уряд звертався з цим Маніфестом до задунайського козацтва двічі. Й двічі козаки ігнорували як сам Маніфест, так і його автора. Отже, остання надія була на С.Білого [32, с.296].

Та попри всю дипломатію, пан Сидір нічого вдіяти не міг. Правда була за козаками. Вони скликали раду, поставили Білого перед кошем і сказали: передай там своєму Грицькові Нечесі (козацьке прізвисько Потьомкіна, під яким він колись записався у запорожці) та його Катерині, хай вони спершу повернуть нам усі клейноди (символи військової честі та влади), та всі

скарби, пограбовані на Січі, а разом з ними – всю нашу землю. От тоді і побалакаємо.

Російський уряд, як завжди, нікому нічого награбованого повертати не збирався, тому вдав, ніби відмова козаків його не дуже й обходить. Але ситуація складалась не на користь імперії. Кримські татари не мали бажання і далі коритися їй, отже, потрібні були війська, які б придушили їхнє повстання. А хто здатен воювати з ними краще, ніж запорозькі козаки? І князь Потьомкін порозсилав гінців по всіх куточках, скликаючи колишніх січовиків до Херсона. Зібралось небагато – якась тисяча. Але й це було вже великою поступкою Росії, бо козаки ще пам'ятали кривди, що зазнали від росіян. Відтак їх козацька рада стала вирішальною в долі Сидора Білого: тут його обрали за кошового отамана.

«Першим кошовим отаманом «Війська вірних козаків», - писав літописець цього козацтва П.Короленко – був ...старшина, армії підполковник, Сидір Гнатович Білий, могутній сивий дід, старий літами, але не старий розумом, здоров'ям і козацькою відвагою» [85, с.98].

Слід віддати кошовому належне: скориставшись із ситуації та свого становища, він звернувся до Потьомкіна з проханням визволити колишніх січовиків від кріпацтва, дати їм дозвіл полишати панські маєтки, й повертатися у козацькі слободи. Загалом, перетворення вільних українських козаків на кріпаків російського поміщицтва було чи не найганебнішим наслідком російської експансії в Україну та наслідком зруйнування Січі. Проте, як незабаром з'ясувалося, допомогти в цьому козакам Потьомкін не міг. Не мав аж такої влади та впливу. Та й не слід забувати, що після ліквідації запорозького козацтва чимало колишніх гордих степових лицарів опинилися серед кріпаків.

Перетворити покріпачених козаків на вільних лицарів Потьомкін справді не зміг, зате йому вдалося умовити імператрицю залишити оту тисячу козаків козаками, навіть тому, як повстання татар було придушене. Звертаючись до імператриці з проханням залишити цей козацький полк,

генерал-губернатор посилався при цьому на прецедент: існування Донського козацтва. Й імператриця змушена була дозволити. Збадьорений успіхом губернатор знову посилає Білого на Дунай: «Скликай хлопців!» Але й цього разу задунайці не піддалися.

Та ось настав 1787 рік. Майже вся подніпровська Україна перетворюється на потьомкінський театр, в якому вибудовують «потьомкінські села», зганяючи на береги Дніпра тисячі селян, щоб показати, ніби земля не стоїть пусткою, а процвітає... Одне слово, захопивши величезні території України, колонізатори тепер розігрували імперське шоу, в якому роль статистів відведено було і козакам Сидора Білого. Зокрема, їм звеліли гарцювати круг карети імператриці щоб вона могла милуватись джигітуванням «приєднаних Вашему Величеству хахлов». Щоправда, в Кременчугу кошовий, джигітуючи, примудрився пробитися до Катерини II з прошенієм про дозволу на відродження Запорозького козацтва. Це був сміливий і дуже ризикований вчинок отамана, що міг закінчитись для нього трагічно.

Імператриця дозволу не дала. Втім, незабаром, коли почалася війна з Туреччиною, мусила таки погодитись на формування війська. Але не запорозьких, а «вірних козаків». Тобто тих, що пішли на царську службу. А щодо імперського шоу з участю Катерини II, генерал-губернатора та «вірних козачків», то воно мало трагічний для козацтва та всієї України наслідок: імператриця вирішила позаселяти козацькі землі своїми земляками, німецькими колоністами. Щоб уже ніколи не допустити повернення сюди українських козаків, та й взагалі українців. Тож можна зрозуміти біль, із яким писав про ці події історик М.Аркас : «Для того вона закликала десятків колоністів з Німеччини. Вони й засіяли ті степи своїми колоніями. А щоб німці охочіше оселяли ті землі, то уряд надавав їм багато вільгот. І от землі, за які пролито чимало козацької крові, стали власністю чужинців, а ті, що їх боронили і поливали своєю кров'ю, мусили поневірятись по чужих краях за Дунаєм та на Кубані» [11, с. 338].

Оскільки заходило на війну з Туреччиною, кошовий Сидір Білий та його заступник Антін Головатий почали скликати козаків звідусіль. Пунктом загального збору став Єлисаветград. Дізнавшись про підготовку до війни, кілька сотень задунайців теж – хто ватагами, хто поодинці, пробилися до козацького табору Білого, що розташувався у Прогноях, поблизу Очакова. Повернення запорожців з Дунаю одразу ж нагадало «вірним козакам» запорізькі традиції, і наприкінці 1787 року було створено Васильківську Січ, а на загальній раді кошовим знову обрано Сидора Білого, а військовим суддею – Антона Головатого. Саме ж військо офіційно називалося тепер так: «Вірне Військо Запорозьке», проте імператриці така назва не сподобалася. Її насторожувало слово «запорозьке», отож незабаром його почали називати «Військом вірних козаків», а вже згодом – «Чорноморським козацьким військом» [40, с.345].

Коли 13 травня 1788 року козакам передали військову печатку, там значилося: «Війська вірних козаків кошовому отаману і всьому війську». Саме цей напис і визначив офіційну назву новоутвореного козацтва.

У 1787 році розпочалася війна з турками і Сидір Гнатович Білий, що був підполковником, став на чолі запорозьких козаків на захист Батьківщини. Тоді ж він сформував із запорожців волонтерську команду, а потім з височайшого дозволу, під керівництвом князя Потьомкіна-Таврійського, створив військовий кіш на березі Бузького лиману, за прикладом давнього запорозького коша, що існував колись на Дніпрі, і на раді військового товариства був обраний першим кошовим отаманом війська вірних козаків [44, с.139].

Таким чином, С. Білий став першим кошовим отаманом Війська вірних козаків, перейменованого згодом на Чорноморське Козацьке військо, а далі – на Кубанське козацьке військо.

Кошовий отаман Білий користувався особливою повагою головнокомандуючого, генерал-фельдмаршала Потьомкіна-Таврійського, піклувався про збільшення свого війська, за рахунок турецьких запорожців,

що приходили з-за кордону, вживав усіляких заходів для організації військового управління у новоствореному коші і не раз водив своїх молодих козаків на перемоги над ворогами.

Ця офіційна інформація цінна для нас уже хоча б тим, що вона засвідчує: кубанське козацьке військо офіційно сприймалося, як спадкоємець Чорноморського, а відтак, і Війська Вірних козаків. Це має принципове значення, оскільки дехто з давнішніх, та й сучасних, особливо російських чи проросійськи настроєних, істориків, схильний вважати, що Кубанське козацтво виникло, як цілком нове формування, ігноруючи навіть той факт, що ще й на Кубані козацьке військо тривалий час називалося так, як називалося в межиріччі Бугу і Дністра – «Чорноморським», і що сталася лише зміна назви, а не поява принципово нового козацтва, нового козацького війська [37, с. 296].

Деяке уточнення віднаходимо в М.Аркаса, який повідомляє, що початково основна маса козаків, до 12 тисяч, зібралася в Бериславі «і Білий перейшов з ними у Прогної, колишню Запорізьку паланку на Кінбургській косі, а звідтіль став кошем у Василькові, на лівому березі Бугського лиману. Військо це стало зватись «Верное войско Запорожское». 27 лютого 1787 року Сидора Білого стверджено кошовим отаманом...» [11, с. 358].

В 1787 році спалахнула війна. І козаки, котрі виступали за турків – а було їх понад 4 тисячі, під орудою кошового отамана Грицька Абдули, мусили воювати проти козаків, що виступали за росіян, яких набралось майже стільки ж, щось близько чотирьох тисяч, й очолював їх Сидір Білий.

Бої точилися і на морі, й на суші, й один із них, у 1787 році, стався у лимані поблизу Очакова. На морі, де козаки діяли на своїх передових човнах, отаман Білий, який командував ними, крім подяки головнокомандуючого, нагороджений був чином полковника, але в наступній битві з турками, 17 липня, в Очаківському лимані, був смертельно поранений і на третій день помер [94].

В цій інформації варто звернути увагу на дату. Йдеться про те, що битва сталася 17 липня 1787 року. Але в це неможливо повірити, оскільки в цей час, влітку 1787 року, тривало лише формування козацтва. Відомо, що 20 серпня 1787 року, лише був одержаний дозвіл на формування військових команд волонтерів, котрі мали складатися, здебільшого, з досвідчених козаків-запорожців. Отож куди вірогіднішою видається інша дата смерті – 19 червня 1788 року, якої дотримувалися історик Ф.Щербина, а також інші історики Чорноморського і Кубанського козацтва, які повідомляють, що Сидір Білий був тяжко поранений під час абордажного бою і, після кількох днів хвороби, 19 червня помер.

За А.Кашенком, ця батальна сцена мала такий перебіг: «Російським суднам, що були далеко менші за турецьких, легше було переходити мілкі місця, триповерхові ж турецькі кораблі сідали на дно, не мали змоги хутко повертатись між піскуватими косами лиману й бідували. Запорожці ж скористались випадками, коли турецькі кораблі ставали на мілке, й кидалися штурмувати їх. Бій був переможний для росіян і українців: турецька флотилія через якийсь час почала тікати, але запорожці, що переслідували ворогів із величезним запалом, мали великі втрати» [95].

Загалом успішний для українського флоту бій обернувся нещастям для кошового козака Сидора Білого. В одній з абордажних сутичок, що відбулася в Очаківському лимані, його, як уже мовилося, смертельно поранено. Майже добу козацькі знахарі боролися за його життя, але успіху не мали. І короткий, але славний бойовий шлях першого кошового отамана Чорноморського козацтва, вихідця з Херсона, добіг кінця. Похований він у Кінбурнській Олександрівській церкві, з усіма належними воїнськими почесностями. Відомо, що в похованні його взяв участь генерал О.Суворов. У листі до князя Потьомкіна він повідомляв, що віддав останню шану славному отаману Сидору Гнатовичу. Подвиги С.Білого восславлено в кількох піснях та легендах Кубанського козацтва.

Даючи оцінку діяльності Сидора Білого як першого отамана Чорноморського козацького війська з позицій сьогодення, слід відзначити, що це була непересічна і мужня людина. В складних умовах, що склались в той час в Північному Причорномор'ї, він, використовуючи різноманітні методи та вимушені компроміси, зробив дуже багато для збереження Запорозького козацтва та його традицій.

ВИСНОВКИ

Завершуючи роботу маємо можливість сформулювати ряд висновків стосовно перебування та діяльності запорозького козацтва на території сучасної Херсонщини і його ролі в освоєнні нашого краю.

Матеріали, зібрані в роботі, дозволяють стверджувати, що діяльність козацтва на території нашої області бере свій початок ще з часів його зародження і проходить червоною ниткою в історії Херсонщини протягом всього його існування. Так, перше згадка про козацтво пов'язане з подіями на території нашої області.

Вже з кінця XV ст. козацтво стало захисником українських земель від турецько-татарських агресорів. І херсонські землі стали ареною боротьби козацтва з ворогами. У зв'язку з цим події кінця XV та XVI ст. на Херсонщині були відзначені успішною військовою діяльністю перших козацьких ватажків, в тому числі засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького (Байди).

До цього періоду належать і перші початки колонізації нашого краю запорожцями. Так, в кінці XVI ст. починають виникати перші козацькі зимівники на території сучасної Херсонщини.

З XVII ст. починається пожвавлення військових дій козацтва проти турецько-татарських завойовників, цей період характеризується легендарними морськими походами запорожців. І Херсонщина продовжує бути ареною діяльності козацтва під проводом видатних гетьманів Петра Сагайдачного, Михайла Дорошенка. Нашим землям судилось стати свідком-визвольної боротьби українського народу проти польських поневолювачів під проводом Богдана Хмельницького. Свій слід на Херсонщині залишив легендарний кошовий отаман Іван Сірко, непримиренний ворог "басурманів". Під час російсько-турецької війни 1686-1700 рр., разом із запорожцями, добував турецькі фортеці, що знаходились на землях нинішньої Херсонщини, гетьман Іван Мазепа.

У XVII ст. продовжується колонізація Херсонщини запорожцями, починають з'являтися нові зимівники на території теперішнього Білозерського району. А після завершення в 1700 р. війни з'являються хороші можливості для колонізації нашого краю, якими не зволікають скористатися запорожці.

Таким чином, XVII ст. стає ще одним етапом колонізації Херсонщини, яке здійснювало запорозьке козацтво - єдине соціальне утворення на той час, що могло жити в зоні постійних небезпек з боку кочівників.

XVIII ст. в історії Херсонщини було ознаменоване існуванням на її території осередків запорозького козацтва - Кам'янської та Олешківської Січей. Треба сказати, що це були важкі часи в житті козацтва, яке змусили після невдалої спроби визволення України з-під гніту російського самодержавства переховуватись від царської влади та шукати притулку в свого одвічного ворога - Кримського ханства. Саме тоді козацьким провідником неодноразово обирався Кость Гордієнко - видатний кошовий отаман, борець за українську державність, могила якого знаходиться на місці Кам'янської Січі, поблизу села Республіканець Бериславського району.

Однак не зважаючи на дуже важку ситуацію в становищі запорожців на цей час, існування Кам'янської та Олешківської січей сприяли подальшому освоєнню херсонських земель, на яких уже з'являється ряд запорозьких поселень.

Після повернення запорожців на українські землі і заснування ними в 1734 р. Нової Січі, починається новий, більш інтенсивний етап колонізації херсонських степів. Адже козацтво в цей час починає виконувати переважно господарчі функції.

За часів Нової Січі на території нашої області були розташовані дві козацькі паланки - Інгульська та Прогнойська, основними функціями яких, окрім військових, стали рибні промисли та добування солі.

Запорожці виконували також функції прикордонних служб. Так, для захисту кордонів Російської імперії, на них розміщувались запорозькі форпости, багато з яких мали своє розташування на теренах нашої області.

Своєю участю в двох російсько-турецьких війнах (1735-1739 та 1768-1774 рр.) запорозьке козацтво сприяло визволенню південноукраїнських земель, по яких належить і територія нашої області, що мало своїм наслідком заснування ряду запорозьких поселень і масову колонізацію Херсонських степів широкими веретвами населення.

Проте, незважаючи на заслуги запорожців, після закінчення війни російський уряд завершив багатолітній наступ на козацьку державу. В 1775 р. за маніфестом Катерини II Запорозька Січ була ліквідована. Почався остаточний занепад козацтва. Однак і в цей час запорожці були пов'язані з територією сучасної Херсонщини і мали певний вплив на її розвиток. Однак цей вплив зумовлювався, в першу чергу, політикою російської держави, що була спрямована на остаточне приручення запорозького козацтва та нівелювання його особливостей, що склалися протягом століть.

Так на території Херсонщини знаходились військові угруповання запорозьких козаків, але вже в складі російських пікінерних полків. В 1788 р. в Олешках було засновано кіш Чорноморського козацького війська, який, однак також був підпорядкований російському командуванню і прийняв участь у російсько-турецькій війні 1787-1799 років.

Щодо господарського освоєння Херсонських земель, то необхідно вказати на принципово новий спосіб козацької колонізації краю. Адже з указом російського уряду, що фактично забороняв зимівничі господарства, на території Херсонщини з'являються козацькі поселення, безпосередньо підпорядковані державному управлінню, військові слободи, а також маєтки козацької старшини, що згоном переросли в міста і сели Херсонської області.

Подальший розвиток політики російського уряду призвів до переселення козачого війська на Кубань. А ті козаки, по займались виключно господарською діяльністю, були переведені в розряд державних селян.

Цими подіями закінчилась епоха діяльності запорозького козацтва на землях сучасної Херсонщини.

Таким чином, беручи до уваги вищесказане, ми бачимо, що запорозьке козацтво перебувало на землях Херсонщини протягом кількох століть: від самого свого зародження до остаточної ліквідації. Вказаний період є особливо значущим, власне, основоположним для історії Херсонської області. Адже ця епоха була часом поступового відвоювання та господарського освоєння територій, на яких згодом була утворення Херсонська область. І надійне підґрунтя для її існування підготувало саме запорозьке козацтво.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Фонд (Ф).14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Опис (Оп.) 1. Справа (Сир.) 17. Доношення и рапорты офицеров об отводе земель на территории бывшей Запорожской Сечи. Аркуші (Арк.) 28, 31.
2. ДАХО. Ф. 14. Оп.1. Спр.51., Указы Сената и сводная ведомость о роздаче земель помещикам по Новороссийской губернии. Арк. 123, 137.
3. ДАХО. Ф. 14. Оп.1. Спр.53. Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земель, преаназначенных под заселение государственными крестьянами, Арк.55-55 зв.
4. ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.79. Указы Новороссийской губернской канцелярии о заселении и размежевании земель слободы при урочище Широкая Балка, Кизикерменского уезда. Арк.5.
5. ДАХО. Ф. 14. Оп.1. Спр.210. Дело об отводе земли войсковому старшине Величко в Кизикерменском уезде. Арк.3, 7.
6. ДАХО. Ф.14. Оп.1. Спр.333. Указы Новороссийского губернского правления об отводе земель в уездах губернии. Арк. 50-51.
7. Авдальян М. На землях Інгульської паланки // Наддніпрянська правда. – 1973. – 2 жовтня.
8. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50-70-1 рр. XVII ст.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 298 с.
9. Апанович О.М. Запорізькі форпости (1766-1774) // Український Історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С. 102-115.
10. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Либідь, 1992. – 238 с.
11. Аркас М. Історія України-Русі. – К.; Вища школа, 1990. – 456с.
12. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя і Новоросійського краю), – Харків: Союз, 1920. – Херсон: ХОУНБГ, 1994. – 20 с.
13. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993, – 656 с.

14. Баскаков Н.А. Академик Ф.С. Корш в письмах современников. – М.: Знание, 1989. – 256 с.
15. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1865). – Одеса, 1995. – 56 с.
16. Безух Ю. Запорозжці і Херсонщина: Нарис з Історії нашого краю // Червоний промінь. – 1991. – 21 серпня, 31 серпня.
17. Бойко В. , Телегін Д. Археологічні дослідження на Олешківській Січі // Вісник Олешшя. – 1993. – 1 вересня.
18. Бумаги князя Григорія Александровича Потёмкина-Таврического // Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1893. – Вып. 6. – С. 91.
19. Величко С. Літопис: У 2 Т. (Відп.ред. О.В. Мишанич. Пер. з кн. укр. мови В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т.2. – 640 с.
20. Вірлич А.Е. Ще як були ми козаками, – Херсон: МП "Газета", 1996. – 88 с.
21. Водотика С.Г. Історіографія запорозького козацтва на Херсонщині // проблеми Історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: Матеріали наукової конференції. – Херсон, 1993. – С.11-13.
22. Водотика С.Г., Косюк В. На вістрі небезпек: Козаччина і Херсонщина // Наддніпрянська правда, – 1996. – 9 січня.
23. Водотика С.Г., Косюк В. Падіння фортець: Козаччина і Херсонщина // Наддніпрянська правда. – 1996. – 8 лютого.
24. Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини . Навчальний посібник – Херсон, – - 2003. – 202с.
25. Воссоединение. Украйны с Россией: Документы и материалы: В 3 Т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.І. – 506 с.
26. Голобородько Ю. Кам'янська Січ // Наддніпрянська правда. – 1991. – 9серпня.
27. Голобородько Ю. Олешківська Січ: 8 джерел Історії // Наддніпрянська правда. – 1991. – 2 жовтня.
28. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. - К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

29. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 414 с.
30. Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) Наукові записки Інституту Історії України. – К., 1952. – 1.4. – С. 53-61.
31. Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український Історичний журнал – 1991. – № 2. – С.24-35.
32. Гончарук Т.І. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, 2002. – 364 с.
33. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 Т., 12 кн. (Гол.ред. Сохань П.С. - Репринтне видання. - К.: Наукова думка, 1992, - Т.7. – 623 с.
34. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 Т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. – 856 с.
35. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 Т., 12 кн. -К.: Наукова думка, 1996. – Т.9, кн.1 – 880 с.
36. Документи Богдана Хмельницького. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 658 с.
37. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и в преданиях народа. – СПб., 1888.
38. Зубков А.В. Історія запорозьких та чорноморських козаків на Кінбурзькій косі (II пол. XVII-XVIII ст.) // Таврійський степ (мій край). – Каховка – Київ, 2000. С. 39-66.
39. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область. - К.: Ін-т Історії АН .УРСР, 1972. – 685с.
40. Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х томах / Редкол.: В.А. Смолій (відп.ред.) та ін.. – К.: Вид.ім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т.2– 724 с.: іл. – Бібліограф.; с.590-700.
41. Кащенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. - Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.

42. Козацтво: сторінки Історії Херсонщини // Таврійські вісті. – 1996. – 30січня.
43. Козловский А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра //Археологія. – 1991. - №4. – С.42-58.
44. Козирєв В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття [монографія] / В.Козирєв: відп. Ред.. А.В. Бойко:Запорозьке наукове товариство ім. Я.Новицького, 2006. –416 с.
45. Копылов Ф.Б. Архелогическое изучение останков Запорожских Сечей// Краткое сообщения АН УССР. – 1995. – Вып. 4. – С.25-30.
46. Костомаров Н.И. Мазепа // Український історичний журнал. – 1988. – №10. – С.146-151.
47. Крип'якевич М. Богдан Хмельницький. – Львів: Звіт, 1990. – 218 с.
48. Лаврів П.І. Колонізація українських і суміжних степів. Історичний нарис. – К.: Просвіта, 1994. – 56 с.
49. Левченко В. На Городищі Кам'янської Січі // Памятки України. – 1993. – №5. – С.10-22;
50. Матеріали до шкільного курсу з Історичного краєзнавства Херсонщини на тему: "Наш край у XIII-XVIII ст. (від навали орди Батия до ліквідації Запорозької Січі)" (Водотика С.Г. (керівник авт.колективу), Савенок Л.А., Сінкевич Є.Г. та інші, – Херсон, 1996. – 52 с.
51. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке. Сообщил действ. член П.А.Иванов // ЗООИД. - Одесса: Экономическая типография и литография, 1897. – Т.20. С.59-100.
52. Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века: Межвузовский сборник научных трудов. - Ростов-на-Дону: РГПИ, 1986. – 176 с.
53. Мышецкий С. История о козаках запорожских. – М., 1847.
54. Нагіна В.О. Роль козацтва в Історії заселення Херсонщини // Феномен українського козацтва в контексті світової історії І культури. Тези наукової конференції, – Херсон, 1992. – С.38-39.

55. Нартов В.В. Найвидатніші гетьмани та кошові отамани України. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007. – 320 с. : іл..
56. Огданець М. Біль Чорної долини: (з Історії козацтва на Херсонщині) // Каховська зоря. – 1995. – 14 жовтня.
57. Огданець М. Слава не вмирає (Події XV-XV ст. на місці теперішньої Каховки) // Каховська зоря. – 1992. – 26 липня.
58. Олександров С. Таїни Олешківських пісків // Наддніпрянська правда. – 1991. – 29 серпня.
59. Оленковський М. Кость Гордієнко // Константи. Альманах соціальних досліджень. – 1996. – № 2/5/. – С.85-88.
60. Оленковський М. Олешківська Січ // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя: Січ, 1991. – С. 149-150.
61. Олійник О. Запорозький зимівник часів нової січі (1734-1775). – Запоріжжя, 2005. – 256 с.
62. О правах малороссийських казаков на владеемой ими земли. Сообщ. действ. член В.А. Бильбассов // ЗООИД. – Одесса: Экономическая типография и литография, 1906. – Т.26. – С. 41-67.
63. Орлова З.С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины Краткий справочник. – Херсон: Ида-во ГАХО, 1993. – 128 с.
64. Павленко В.Я. Запорозьке козацтво на території Херсонщини після ліквідації Січі // Південний архів. Іст. науки. Зб. наук. пр. – Херсон: В-во ХДУ, 2009. – Вип. 30 – С. 68-76.
65. Паталах О. Ю. А ще серце козацьке не боїться турків // Ленінський прапор. – 1990. – 6 жовтня. – С.12.
66. Паталах О. Ю., Голобородько Ю. Форпости козацької волі. – Херсон: Ред. - видав, відділ, 1992. – 28 с.
67. Паталах О.Ю. "На татарських полях, на козацьких шляхах". Слідами запорожців на Херсонщині. - Херсон: 1994. – 37 с.
68. Паталах О.Ю. Паланки Історичний нарис // Ленінський прапор. – 1991. – 19 січня. – С.8.

69. Піддубняк В. "Патріоти" і "Зрадники" // Наддніпрянська правда. – 1996. – 30 травня.
70. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю). – Харків, 1920.
71. Полонська-Василенко Н. Запорожжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен 1967.
72. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 Т.- К.: Либідь, 1992. – Т.2 – 608 с.
73. Прошлое служит настоящему. – Херсон: Изд-во ГАХО, 1991, – 48 с.
74. Расписание, в каких местах, для предосторожности, через всю зиму, от неприятеля из Войска Заворожского Низового, учреждены посты (1772 года). Сообщил Ч.О. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса: городская типография сод. алексомати, 1875. – Т. 9. – С. 208-210.
75. Ратнер І., Костюк Л. Запорожці на Херсонщині // Ленінський прапор. – 1970. – 28 лютого. – С. 6.
76. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ козаків узагалі / Упоряд. Сас П.М., Щербак В.О. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
77. Роголєв, Фон-Витте и Пестов. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херонская губерния, – СПб., 1849. – Т.2 Ч. I. – 496 с.
78. Сахно В. Чиї ми потомки? Козацькі! (про історію та археологічні дослідження Січі на Херсонщині) // Придніпровська зірка. – 1995. – 25 жовтня.
79. Сипко Т. Прогнойська паланка // Голопристанський вісник. – 1993. – 15 травня.
80. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
81. Скальковський. Хоронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731-1823. – Одесса, 1836, – Ч. I./с 1731 по 1796 г./.. – 288 с.
82. Слідами запорожців на Херсонщині // Укрводбудівець. – 1970. – 13 червня.

83. Сокульський А. Кам'янська Січ // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя: Січ, 1991. – С. 149-150.
84. Солодка Т. Кам'янська Січ// Маяк. – 1992. – 15 липня, 13 червня.
85. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст.. Історичні есе у 2-х томах. Том І. (Друге, доповнене видання). -/Оформл. О.П.Чередниченка – Одеса: «ВМВ», 2004. –584 с.:іл..
86. Телегін Д. Олешківська Січ відкриває таємниці // Наддніпрянська правда. – 1991. – 14 вересня.
87. Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях /XVII век/. – М.: Наука, 1976. – 183 с.
88. Чорна К. Не забути слави козацької // Наддніпрянська правда. – 1990. – 1 квітня.
89. Шинкаренко О. Як Олешки столицею були // Вісник Олешшя. – 1995. – 18 жовтня.
90. Шиян Р.Г. Запорозькі козаки після зруйнування Запорозької Січі (1775-1787) // Запорозьке козацтво в пам'ятках Історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя. РА "Тандем-1", 1997. – Ч.2. – С.143-151.
91. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т./Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. Іл. О.М. Апанович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1 – 319 с.
92. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 Т., – Львів: Світ, 1991. – Т.2 – 392 с.
93. Яворницький Д. Л. Історія запорозьких козаків: У 3 Т. – Львів: Світ, 1992. – Т.3. – 456 с.

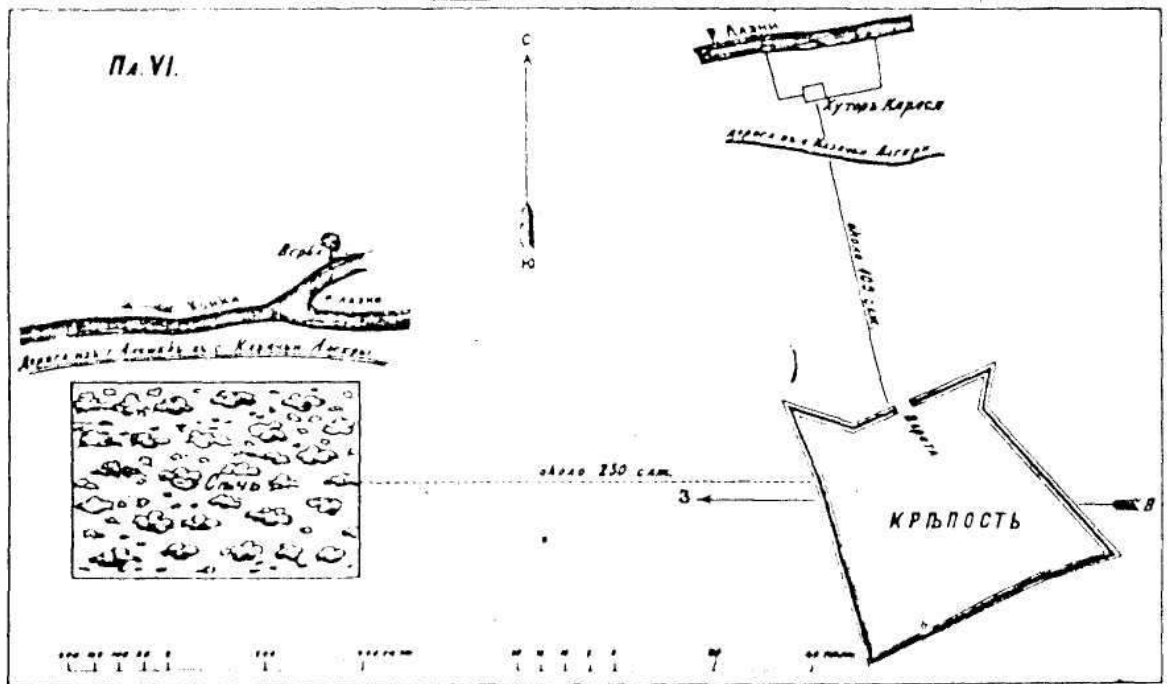
ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

94. Кащенко А. Славне військо запорозьке// <http://lib.proza.com.ua./book/790>.

95. Кашенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове // <http://kashenko.ub.org.ua/opovidannia/ro5.html/>

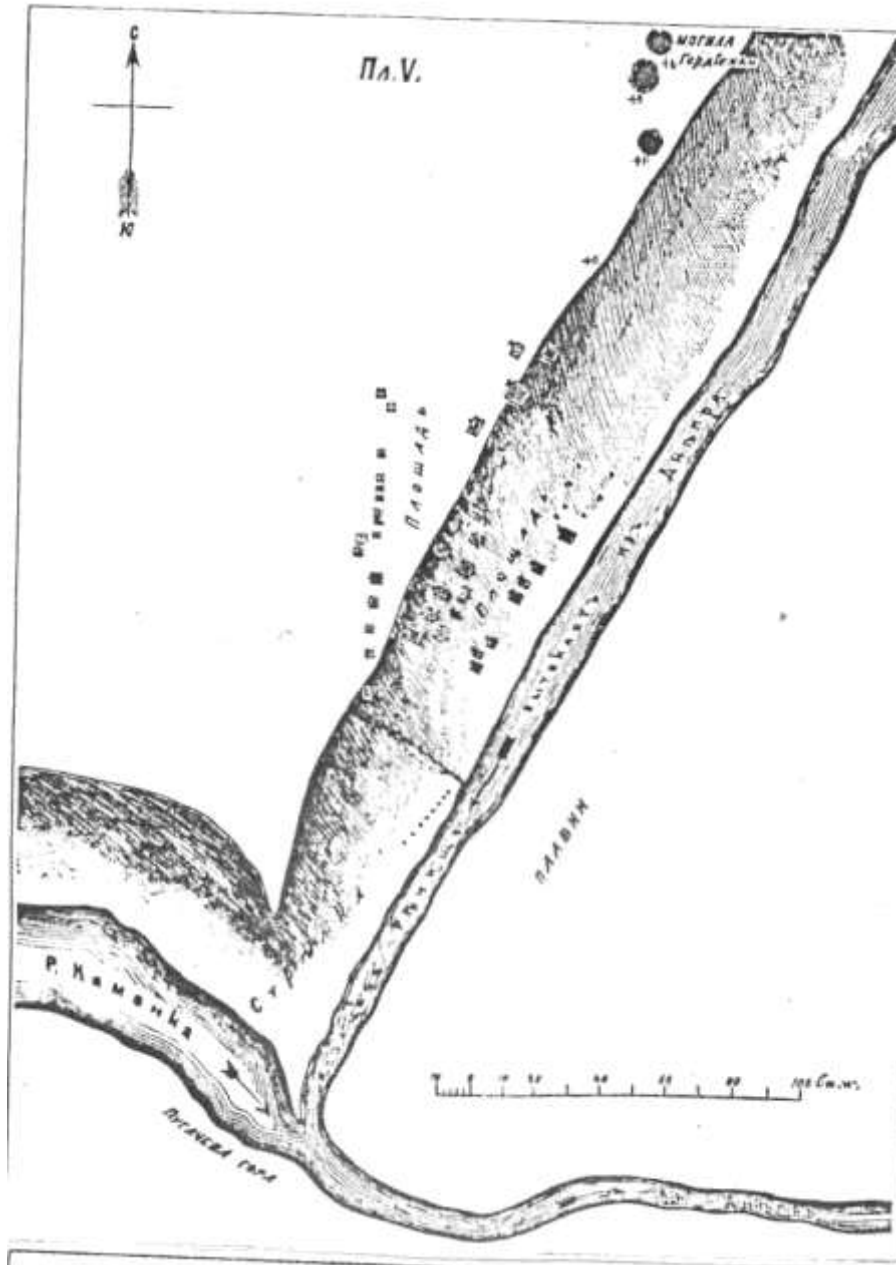
ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

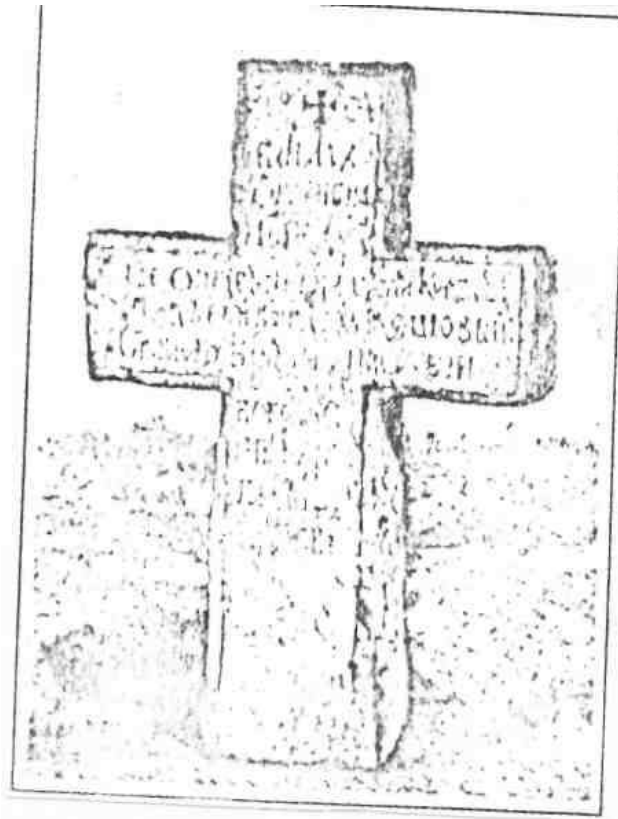
План Олешківської Січі.

Гравюра кінця XIX ст.

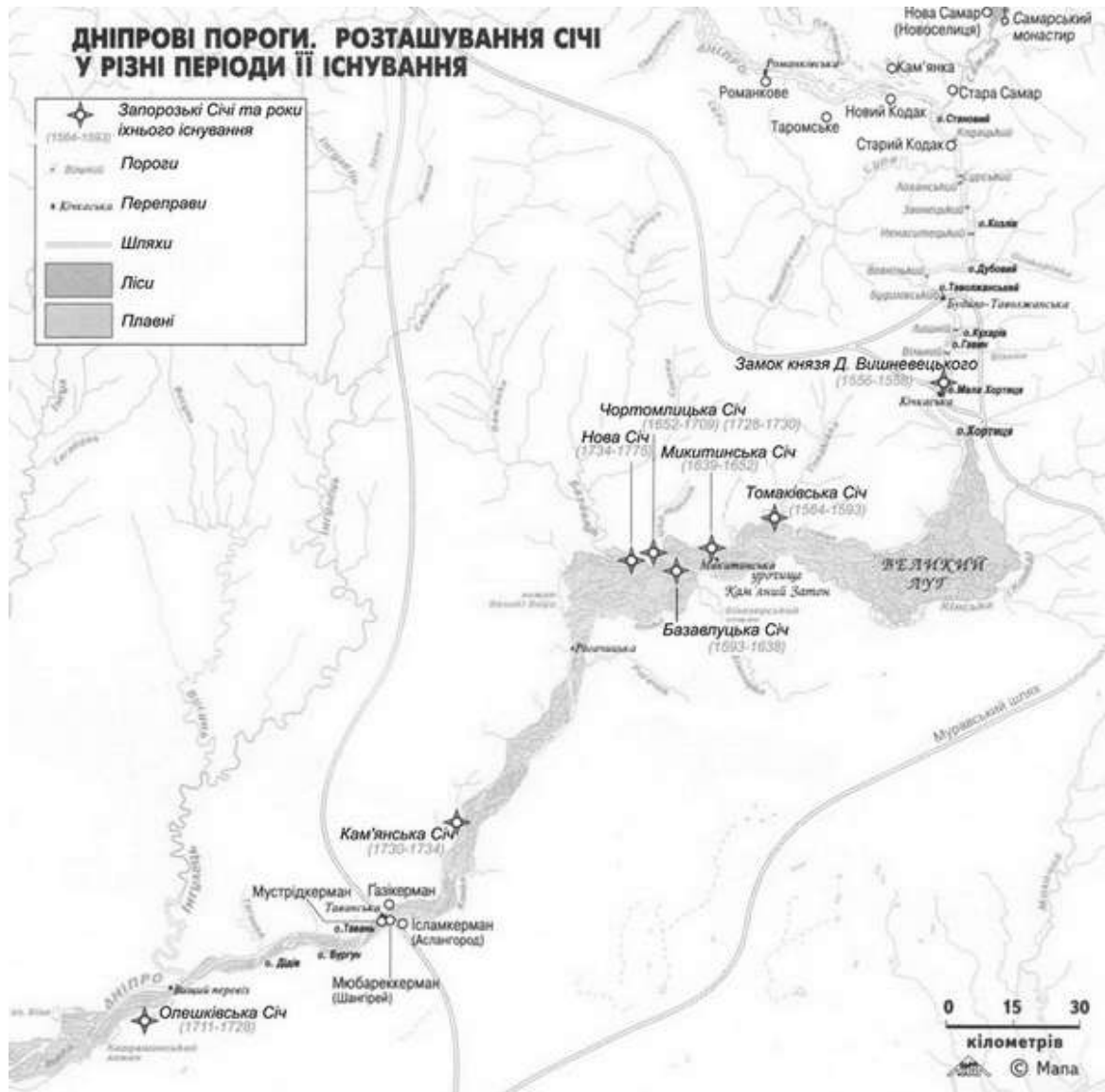
План Кам'янської Січі.

Гравюра кінця XIX ст.

Намогильний хрест кошового отамана Костя Гордієнка.

Гравюра кінця XIX ст.

Дніпрові пороги. Розташування Січі у різні періоди її існування

Додаток Д

Військово-адміністративний поділ Нової Січі